

Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. २८६-घ

Title सिद्धान्तकौमुदी स्वरवैदिक -

Author ..... मद्राजिदीक्षितः - प्रक्रिया

Extent २८ ..... Age .....

Subject व्याकरण

नं०: २८-६

सिद्धान्त कौमुदी स्वर-

- वैदिक प्रक्रिया

पत्राणि ३५ संख्याकं पत्रं विहाय

१तः २८ सन्ति सिद्धान्त कौमुदी

वैदिक स्वर प्रक्रिया

२८

नं०: २-८-८
 सिद्धान्त कौमुदी-
 -स्वरवैदिक प्रक्रिया
 पत्राणि १ से २६ किन्तु
 ३० पत्रं नास्ति अत्र
 अतः केवलं २-८ पत्राणि सन्ति

१८९
 हिन्दुनामकी मुद्रा २०० १०००० प्रकाश
 १ अक्षरिणी/मि: १
 १-२९- # ३ म. १८
 १-२९- # ३ म. १८

काव्य वस्त्रा ४

नं. २२४
शिखर-कोश
कोश-कोश
कोश-कोश
(कोश-कोश)
रत्न-कोश
कोश-कोश
कोश-कोश
कोश-कोश

॥ श्रीगणेशायनमः॥ ॥ छंदसिपुनर्वस्वोरेकवचनं द्वयोरेकवचनं वा स्यात्। पुनर्वसुर्नक्षत्रं पुनर्वसूवा
लोकेतुद्विवचनमेव। विशाखयोश्च। प्रायत० विशाखानक्षत्रं षष्ठीयुक्तं छंदसिवा। षष्ठ्यंतेन युक्तं पतिशब्दश्च
दसिधि संज्ञो वा स्यात्। हेतुस्य पतिना वयं। इह वेति योगं विभज्य छंदसोत्पत्तिं न सर्वविधयश्च छंदसिवैकल्यका
ः। वृद्धलं छंदसोत्पादिरस्यैव प्रपञ्चः। यविमानमोगिरो मनुष्या वत्पुपसंख्यानां नमसा तुल्यं नमस्वत् भत्वा दुत्वाभा
वः। अंगिरस्वदंगिरः। मनुष्यदमे। जनेरुसीति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि। वाङ्मूलकार। वृषत्रस्वश्रयोः वृ
षवर्षकं वसुयस्य सः वृषणवसुः। वृषाश्च श्रौयस्य वृषणश्च। इहांतर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः
प्राप्तो भत्वा द्वार्यते अतएव पदसंतस्येति एतन्निषेधोपिन। अल्लोपो न इति तु न अन्नं गत्वात्। अयस्य प्रादीनि छंद
सि। एतानि छंदसि साधूनि। मपद संज्ञाधिका रद्यथा योगं संज्ञाद्वयं बोध्यं। तथा च वार्तिकं। उभयसंज्ञा मपीति व
क्तव्यमिति। मसुष्टुमासक्रता गणेनां पदत्वात्कुत्वं भत्वा ज्ञप्त्वाभावः। जश्च विधानार्थ्याः पदसंज्ञाया भवसा
मर्थेन बाधात्। नेनं हि चंपि वा जिनेषु। अत्र पदत्वा ज्ञप्त्वं भत्वात्कुत्वाभावः। ते प्राग्धातोः। छंदसि परेषां व्यवहि

ताश्चाहरिभ्यां याद्यो कश्चात् । अमंडैरिंदहरिर्मिर्धाहि ॥ ॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ तृतीयावहोच्छंदसि । जुहोतेः क
 र्मलितृतीयास्या द्वितीयावायवाद्याग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोत्रहविषिवर्तते । यस्याग्निहोत्रमायि श्रितममेध
 मायद्येते । त्यादिप्रयोगदर्शनात् । अत्र ये हूयत इति मुत्पत्तेश्च । यवाद्याख्यं हविर्देवतोद्देशे न तत्काग्रहिपतीत्य
 र्थः । द्वितीयावात्सर्गो । ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीयास्यात् । षष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः स
 भायां दीव्येयुः । चतुर्थ्यर्थे वक्रुलं छंदसि । षष्ठी स्यात् । पुरुषमृगश्चंदमसौ । गोधाकालकादावाधारास्ते वनस्पतीनां ।
 वनस्पतिभ्य इत्यर्थः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यं । याखर्वेणपिवति तस्यैखर्वः । यज्ञेश्च करणो । इह छंदसि वक्रुलं षष्ठी । घृ
 तस्य घृतेन वायजते । वक्रुलं छंदसि । अदो घस्तादेशः स्यात् । घस्तानूनं । लुङि मंत्रे घसेति ज्ञेयं । अउमावः । सन्धि
 शुभं । हेमंतशिशिरावहोरात्रे वक्रुलं छंदसि । इंदः पूर्ववल्गिगः । हेमंतश्च शिशिरं च हेमंतशिशिरौ । अहोरात्रे । अदिप्र
 भृतिभ्यः शपठ । वक्रुलं छंदसि । वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः शयत उपपृक् । अत्र लुङ् । अदादिभिन्नेपि क्विप् लुक् ।
 त्राधं नो देवाः । जुहोत्यादिभ्यः श्रुः । वक्रुलं छंदसि । दातिप्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि पूर्णं विवहि । मंत्रे घसद्वर

सि० वे०

२

श्री ३

६ अ

राम

२

एषा शरदहा हृत्कृगमिजनिम्योलेः। एमोलेर्लुक् स्यात्संज्ञे। अतन्ममीमदंतहि। घस्तादेशस्य गमहने तु यधालो
पेशासि वसीति षः। माह्मि त्रिष्य। धर्तिः प्रणु अर्पस्य। नशेर्वेति कुत्वं। सुरु बोवेन आवः। मान आधकः। आदित्याका
गंतग्रहणं। आ प्राधा वा पृथिवी। पराव रभृथथा। अक्रत्रुपासः। त्वेरयिज्ञा गृवांसो अनुमन्त्र। मंत्रग्रहणं ब्राह्म
णस्याप्युपलक्षणं। अज्ञतवा अस्य दंताः। विभाषानुवृत्तेर्नेह नता अष्टभ्रजनिष्ठहि सः॥ ॥ द्वितीयोऽध्यायः॥ ॥
अभ्युत्सादयां प्रजनयां विकयां रमयामकः। पावयां क्रियादिदामकः। त्रितिष्ठंदसि। आघेषु वतुर्षु लुडि। आम्र अक
रित्यनुप्रयोगश्च। अभ्युत्सादयामकः। अभ्युत्सादसीषददितिलोके। प्रजनयामकः। प्राजीजनदित्यर्थः। विकयामकः।
अवेष्टादित्यर्थे विनोतेरा इद्विर्वचनं कुत्वं चारमयामकः। अरी रमत्। पावयां क्रियात्। पाव्यादितिलोके। विदामकः।
न। अवेदिषुः। गुपेष्ठंदसि। ल्लेश्च। गृहात्तनुगुपतं युवं। अगोममित्यर्थः। नोनयति धनयत्येव लयमदयति न्यः।
ल्लेश्च। मात्वायतो जरितुः। काममूनपीः। मात्वा मिध्वनयीत्। कृष्टदृष्टहि म्यं दसि। ल्लेश्च। इदं तेभ्यो करं नमः।
अमरत्। अदरत्। यत्सानोः। सानुमारुहत्। छंदसि निष्ट कर्तुं देवहूयप्रणीयोत्रीयो छिष्यमयत्तपध्विर्यत्तपत्वा

स्वेकारः विधिसामर्थ्याद्वा त्वेन अन्यथा हि एतमेव विदध्यात् यो यजाति यजात इन्। वै तो
 न्यत्र। त्वे एकारस्य ऐस्वाहा। आत ए इत्यस्य विष्णुं विना पुशुनामीशै। गृहा गृहंतौ अन्यत्र किम्॥
 सुप्रसामादयैते। उपसंवादां कयोम्। पणवंधे आशं कायांचले इस्वात्। अहमेव यशूनामीशै नै द्विस्वा
 यंतो नरकं पताम हलः शानः कौ। छंदसि शायजपि। अदिश दृच्छानच्। हृगृहोर्मं छंदसीति भेदः॥ गृ
 भायजि ह्राधामधुवधानदेवसवितः। अनिदितामिति वधीतेर्नलोपः॥ गृभणामिते। मधाजभा। व्यत्ययो व
 हुलम्। विकरणानां वहुलं व्यत्ययस्या छंदसि। आण्डाशुष्यभेदति। भिनन्तीति प्राप्ते। जरसामरते पतिः। मि
 यत इति प्राप्ते। इंद्रो वस्तेननेषतुः नयते लो इश शियो ह। विकरणो इंद्रेण युजातरुषे मवत्रं। तरे मेत्यर्थः। त
 रतेर्विध्यादौ लिङः। सिप्रसचेति त्रयो विकरणा। एष सोको दोधक छंदः। दोधकं। मौभौग सुप्तिदुः पग्रहलिंगनरा
 णां कील हल वृत्त रक्तं यजं च व्यत्ययमिच्छति शास्त्रं देवांसोपि च सिद्धति वाहुलकेन धरिदक्षिणायाः। दक्षिणाया
 मिति प्राप्ते इश शू सियो शै विकरणो। इंद्रेण युजातरुषे मवत्रम्। तरे मेत्यर्थः। तरतेर्विध्यादौ लिङ्। उश शपचेति

६५

सि.वे.

४

५

य१

शयोधिकरणाः। स सिद्धः पग्रहणं लिङ्गनराणां कालहलवस्वरकर्तृयडं च। व्यत्ययमिच्छति। शास्त्रं हृदेषां सोपि च सि
ध्मति बाहुलकेन॥ धुरिदक्षिणायाः। दक्षिणास्यामिति प्राप्ते। च घातं ये अश्वयूपायत इति। तसंतीति प्राप्ते। उपग्रहः
परस्मैप्रदात्मनेपदे। ब्रह्मचारिणमिच्छते। इच्छतीति प्राप्ते। च घाप्रतीपमन्त्रमिच्छति। युध्मति प्राप्ते। मधो
स्तृप्ता इवास्ते। मधुन इति प्राप्ते। नरः पुरुषः। अधासवीरेर्दशभिर्विद्युपाः। विद्युपादिति प्राप्ते। कालः कालवा
चीप्रत्ययः। श्रोग्राताधात्पमानेन लुटो विषये लट्। तमसेगा अदुहत्। अधुहदिति प्राप्ते। मित्रवयं च सप्तः।
मित्रावयमिति प्राप्ते। स्वरूप्यत्यस्तु वसन्ते। कर्त्तृशब्दः कारकपरः। तथा च तद्दिवाचिनां व्यत्ययः। अन्नादाया अ
णिवषये च। अदग्रहे विशेषः। यज्ञो यश्चादा रभ्यलिङ्गाशिष्यलिङ्। तिङ्कारेण प्रत्याहारः। तेषां व्यत्ययो
भेदतीत्यादिरुक्त एव। लिङ्गाशिष्यङ्। आशीर्लिङ्। परेधातोर्लङ् स्याच्छन्दसि। वचउम्। मंत्रं वोचेमाग्न
यो। दृशेरग्वक्तव्यः। गितरंच दृशेयं मातरं। त्व। अङितुरुदृशोऽङीति गणः स्यात्। छंदस्य भयया। धात्वधिः
कारोक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्धधातुकेयसंज्ञः स्यात्। वर्धतुत्वासुप्तयः। वर्धयंतित्यर्थः। आर्धधातुकत्वात् लि

राम

४

लोपः। विष्णुविरो। सार्वधातुकत्वाच्चुः। अभावश्चाहुश्चो रितियाण। आरगमहनजनः किकिनौ लिङ्। आदंताह
 वर्णाताङ्मादेश्च किकिनोस्तसौ च लिङ् ७८। वभिर्वज्रं पयिस्सोमं ददिर्गाः। जमिर्युवा। जघिर्वज्रममित्रियं। ज
 हिः। लिङ्। दावादेव सिद्धेरुच्छतृतामिति गणवाधनार्थं कित्त्वं। वडलं छंदसीत्युत्वम्। ततुरिः। जगुरिः। तुम
 र्थं से सेन से असे न्क से क से न ध्ये अध्ये क ध्ये क ध्ये न्श ध्ये श ध्ये न्चै त वे डू वे नः से व ह्ये रा यः से न। तावामिषे। असे।
 शरदो जीवसेधाः। असे नित्वादाद्युदात्तः। कसे प्रये। कसे न्। गवामिव। अयसे। अध्ये अध्ये न्। जठरं एण
 ध्ये। पक्षे आद्युदात्तं क ध्ये क ध्ये न्। आहुवध्मै। पक्षे नित्स्वरः। शध्मै। राधसः सद्मादयध्मै न्। जठरं एण ध्ये।
 पक्षे आद्युदात्तं। क ध्ये न्। वायवे यिवध्मै तवै। दातवाउ। तवे डू स्तवे। तवे न्। कर्तवै प्रये रोहिणे। अअशि
 ष्णे। इत्येते शतानि पात्यंते छंदसि। अथातुरो दुममयितुमस्यर्थः। दशे विरमेत्वा। इष्टुं विरया तुमित्यर्थः। शकि
 णमत्कसुनौ। शक्नोतावुपयदेतुमर्थ एतोस्तः। विभाजं नाशकत्। अपलुपं नाशकत्। विभंक्तुमवलो
 मुमित्यर्थः। ईश्वरे तो सुन्कसुनौ। ईश्वरो विचरितोः। ईश्वरो विलिखः। विचरितुं विलिखितुमित्यर्थः। ह्यस्यार्थत

वेकेकेन्यन्ननः। नन्वेच्छितेवै। अवगाहेदिहक्षेणः। भर्ग्यस्पष्टकर्मत्वं। अवचक्षेच। रियुणानावचक्षे। अवस्था
तममित्यर्थः। भावस्तु गोस्थेण सच्चद्विचरिदुतमिन्ननिभ्यस्तोसुन्। आसंस्थातोः सीदंति। आसमाप्रेः सीदंती
त्यर्थः। उदेतोः। अपकतोः। प्रवदितोः। प्रचरितोः। होतो आतामितोः। आकाममाविजनितोः संभवं वाम। स
पितृदोः कंसुन्॥ भावस्तु गोस्थेव। पुराकूरस्य चिस्सयोचिरसिन्। पुराजन्मभ्य आतदः॥ ॥ इति तृती
योध्यायः॥ ३॥ ॥ रात्रेऽन्नात्सो॥ रात्रिश्चानुष्मात्। अजस्रविहयेच्छंदसि। रात्रीत्यवदायती। लोके तु ह
दिक्काशदिति डीप्यंतोदात्रः। नित्यं छंदसी। बहूदिभ्यः छंदसि चिषये नित्यं डीषू। बहूषु हित्वा। नित्यं गह
णमुत्तरार्धम्। भुवश्च। डीप्सात्। छंदसि - बहूदिभ्यः छंदसि चिषये नित्यं डीष्वा। प्रभ्याः। विप्रसंभ्यः
तिदुप्रत्ययांतस्त्रेनुक्रियते। उत इत्यनुवृत्तेः। उवडादेशस्तु सोत्रः। मुहुत्वा छंदसी लिप्ता। डीषो लित्वं
अनुक्तागमः लित्स्वरारणीरभन्मुहलानी। दीर्घजिह्वा बह्वंदसि। संयोगोपधत्वात् प्राप्नोतीष्विधी
यते। आसुरीवैदीर्घजिह्वा देवानां यद्वाद्। कद्रुकमंडलोः छंदसि। ऊड् स्यात् कद्रूवै। कमंडलुः। गु

ष

गगलमधु तत्पयात्नामिति वक्तव्यम् । गगलः । मधुः । जतः । पयात् । अयमास्यपू । आविष्ट
 स्यात्संख्यानं छंदसि । आविष्टो वर्धते छंदसि ठन् । वर्धभ्यः उकोपवाद् । स्वरेभेदः । वार्षिकं । वसं
 ताच्च । ठन् स्यात् छंदसि । वासंतिकं । हेमंताच्च । छंदसि ठन् । हेमंतिकम् । योगविभागउत्तरार्धः ॥
 शौनकादिभ्यश्छंदसि । णिनिः प्रोक्ते । छाणोरपवाद् । शौनकेन प्रोक्तमधीयते शौनकीनः । वा
 जसनेयिकीनः । छंदसि किं । शौनकीयाशिखा । यच्च छंदसि । मयद्स्याद्विकारे । शरमयं बहिः
 यस्पयर्णमयी नृहः । नोत्वद्धूर्वित्वात् । उत्तानुकारवान् । मोजं शिष्यं । वार्धं चर्मा तस्य विकारो वा
 धीरञ्जः । तेल्वोपसभायाः यः छंदसि । समे योयुवा भवे छंदसि । सप्तम्यंताद्वा र्ययत् । मेघ्याच वि
 द्युत्पायच । यथाययं शैषिकाणां यादीनामनादीनां चापवादो यं यत् । पक्षे तेभिर्भवन्ति । सर्वविधि
 नां छंदसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यथा । मृदुवान् पर्वतस्तत्र भवो मोजवतः । सोमस्येव मोजवतस्य भ
 र्जः । आचतुर्थसमाप्ते छंदोधिकारः । पयो नदीभ्यां ङुण । तमत्वापाथ्योदृष्टा च नोद्धीतनाद्यो

सि.वे.

६

6

गिरोमे। पायसिभवः पायः। नद्यां भवो नाद्यः। विशंतहिमवद्भामण्यमण्यभवे। विशंतीभ्यः स्वाहा। हेम
वतीभ्यः स्वाहा। स्त्रोतसो विभाषाऽयं स्त्रोतः। पश्येयत्। अतः प्रयोक्तृत्वरभेदः। स्त्रोतसिभवः स्त्रोतः। स्त्रोतस्य
सगर्भस्य सनताद्यन्। अनुभूतासगर्भः। अनुसरवांस्यः। योनः सनुत्पत्तनातिघत्तुः। नुतिर्नु
तं। नपुंसकेभावेक्तः। सगर्भादसूयोपिकर्मधारयाः। समानस्य छंदसीतिसः। ततो भवार्थोद्यन्। यतोय
वादः। तुगाद्यत्। भवार्थेयहेयदपि। आवः शमं वषभंतुगासु इति वक्तृचाः। तुगिद्यास्त्विति शारेवांतरे
समाकाशयस्वरिष्टेषु तुगाशब्द इति वक्तिः। आगाद्यत्। घञौ च। चाद्यन्। अग्रेभव अग्रः। अग्नियः
अग्नीयः। समुद्राभ्यः। समुद्रिया अप्सरसो मणीषिणम्। नानदतोः म्रियस्येव घोषात्। बर्हिषि
दंत प्राग्घितादित्येव। बर्हिषेषु निधिषु प्रियेषु। हतस्य भागकर्मणि। भागोऽंशः। इत्सं। रक्षोपातनां
हनती। याते अग्रेरक्षसातनः। रेवती जगती हविष्याभ्यः प्रशस्ये प्रशंसने यत्सात्। रेवत्यादीनां प्रशं
सनं रेवत्यं। जगत्यं। असुरस्यत्वं। असुर्यंदे ..... आसुरीमाया। तद्द्वानासा

मि

मुपधानो मंत्र इतीष्टकासतु क्रमतोः। वर्चस्वानुपधानो मंत्रः आसामिष्टिकानां च ॥ हतव्याः आ
 ऋ ॥ आश्विनीरुपधाति। वयस्यासुमूर्धो मनुष्य। तद्वा नासामिति सूत्रं सर्वमनुवर्तते। मतोरिति
 पदमावर्ज्यपंचमांतं बोध्यं। मनुर्वतो मनुश्चक्षुस्ततो मनुष्मात्। प्रथमस्य मतोलूकच। वयः शब्द
 तंत्रोपधेयास्त्रिष्टकासु। यस्मिन्मंत्रे मूर्ध्ववयः शब्दोक्तत्वेनोपधेयसुमर्ध्वन्वती सा दधातीति प्रयो
 गः। मत्वर्थे मासतत्त्वोः॥ नभोभ्रंतदस्मिन्नस्तीति नभस्यो मासः। उज्जस्याननूः। मधोर्जच। मधव्यः।
 माधवः। उज्जसो हनियतेवो। उज्जस्य मरुः उज्जसीनं वा। वेशो यश आदेर्भगायल्लेवो। यथा संख्येनेष्य
 ते। वेशो वलंतदेवभागकर्मधारयः। वेशो भग्यः। वेशो भगीनः। यशो भग्यः। यशो भगीनः। एवं हतमि
 नयो च। गभीरेभिः पथिभिः पूर्वैरेभिः। येते पंथाः सवितः पूर्वसि। अद्भिः हतं। यस्येदमयं हविः। स ह
 स्त्रेण संमितौघः। सहस्रिया सोमपांनोर्मयः। सहस्रिणा तुल्या इत्यर्थः। मतौ च। सहस्रशब्दो नमत्वर्थे घः
 स्यात्। सहस्रमस्यास्तीति सहस्रियः। सोममर्हति यः सोमो ब्राह्मणः। यज्ञार्ह इत्यर्थः। मये च। सोमशब्दात्

सिं.वे.

ति ॥

स्यान्मयड्ये। सोम्यमधु। सोममयमित्यर्थः। मयोः। मधुशब्दान्मयड्येयत्स्यात्। मधव्यः। मधुमयड्यर्थः। वसोः समूहेच। चान्मयड्येयत्। वसव्यः। अक्षरसमूहेच्छंदस उपसंख्यानम्। छंदः शब्दाक्षरसमूहेवर्तमानात्स्वार्थेयत्। ओ आचयेति चतुरक्षरम्। असुओषड् इति चतुरक्षरम्। येयजामह इति पंचाक्षरं। यजेति द्व्यक्षरं। द्यक्षरो वषट्कारः। एषेवै सप्तदाक्षरं छंदस्यः। नक्षत्राद्यः। स्वार्थे। नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा। सर्वदेवाज्ञासित्॥ स्वार्थे स चितानस्सवितुः सर्वतातिप्रदक्षिणिदेवतातिमुणः। शिवशंमरिष्य करे। करोतीति करः पचाद्यच्। शिवं करोतीति शिवतातिः। याभिः शंताती भवद्योददा मुषे। अयो अरिष्य तातये। भावेच॥ शिवादिभ्यो भावेतातित्स्यात् छंदसि। शिवस्य भावः शिवतातिः। शंतातिः। अरिष्यतातिः॥ ॥ इति चतुर्योऽध्यायः॥ ४॥ ॥ सप्तनो ज्ञे छंदसि॥ तदस्य परिमाणमिति वर्ग इति च। सप्तसप्तानि असृजत्। शनृशतोर्दिनिः छंदसि। तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः। पंचदशिनो अर्धमासः। त्रिंशिनो मासः। विंशतेति वाच्यम्। विंशनो गिरसः। युष्मदस्मदोः सादृश्येन तु वाच्यः। त्वावतयुक्त्वरवसो। नत्वावाअः

नः। यज्ञं विप्रस्यमावतः। छंदसिच। प्रातिपदिकमात्रातदहंतीति यत्। सादव्यं। विदध्यं। वत्सरांताच्छः छं
 दसि। निर्दत्तादिष्वर्थेषु। इहत्सरीयः। संपरिपूर्णावच। वाच्छः। संवत्सरीयः। संवत्सरीयः। परिसंवत्स
 रीयाः। परिसंवत्सरीयः। छंदसिधस्यरुतुशब्दात्तदस्यप्राप्तमित्यर्थः। भागरुत्वियः। उपसर्गो छंदसिधात्व
 र्थः। धात्वर्थविशिष्टे वाधने वर्तमानात्त्वार्थेवतिः स्यात्। पदुद्धतो निवतः। उद्धतानि गतानि त्यर्थः। यद्
 च छंदसि। नांतादसंख्यादेः परस्य उद्धः यद् स्यात् मयद्वा। पंचयं। पंचमं। छंदसिपरियं यिपरिपरिणो
 पर्यवस्थातरि। अपत्यं परियं यिनम्। मात्वापरिपरिणोववेदत्। बहुलं छंदसि। मत्वर्थे विनिः स्यात्
 छंदोविभक्तकरणेण मेखलद्वयोभयारुताहृदयादीनां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्। महिस्सुपयाविनम्। सु
 नमस्तुमचरत्कदी। छंदसीवनि योचवक्तव्यो। ई। रथीरम्। समंगलीरियं बधूः। मद्यवानमीमहे। तयो
 दीहि नोच छंदसि। एदंतदोर्यथासंभस्तः। इहाहवे उपस्तुतिं। तर्हिदौच छंदसि। किमः स्यात्पाद्वेतौषः
 कारेच। कथाग्रामनष्टसि। कथादोशे म। पञ्चपञ्चाच छंदसि। अवरस्यास्तात्यर्थे निपातौ। पञ्चहिसः

न्य
 स्यात्

सि. वै.
८

नोतपम् । नु च्छंदसि । इवार्थे । तं प्रत्नया पूर्वया विश्रयेमया । अमुचच्छंदसि । किमेति दुःखयद्यादित्येव । प्र
तं नयप्रतरं । वरुमेष्टाभ्यां तिलतातिलौ च्छंदसि । स्वार्थे । यो नोदुरेवो वरु कतिः । ज्येष्ठतोतिं वर्हिषदम् । अ
नसंता नपुंसका च्छंदसि ॥ च्छंदसितसुरुषात्तच्चस्यासमासांतः । ब्रह्मसामंभवति । देवच्छंदसानि । वहु
प्रजाः च्छंदसि । वहुप्रजानिरुतिमाविवेश । च्छंदसिवातस्पदतस्याद्दुव्रीहोऽभयतोदतः प्रतिगृह्णाति । रु
तः च्छंदसि । रुदंताद्दुव्रीहेर्नकपू । हतामातास्यसहस्रमाता ॥ ॥ इति पंचमोऽध्यायः ॥ ॥ एकाचो हे ।
छंदसिति चेति वक्तव्यम् । योजागार । यतिप्रियाणि । तुजादीनां दीर्घाभ्यासस्य । तुजादिशक्तिगणः । प्रमुखात्
तुजानः । केमामहीनदाधारयः पृथिवी । सत्तावा । वहुलं च्छंदसि ॥ हूः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव
कृतये । रुचिजउत्तरपदादिलोपच्छंदसि । रुक्मश्रेष्ठरेत्रे संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् ।
तचंसूक्तं । च्छंदसि किं अचान । रयेमतोचवहुलम् ॥ रेवान् । रयिवान्पुष्टिचर्धनः । चायः कीः । नायं
चिक्नुः न निचिक्पु रमं किद्युसि स्यं वहुलग्रहणा नु वृत्तेर्नेह । अग्निर्ज्योतिर्निधाप्यः । अवस्थधेयामा

नृचुमान्द्रुम्निचुषेतित्याजआताम्रितमाशीराशीर्त्ताः॥ एतेछंदसिनिपात्यन्ते। इन्द्रश्चविष्णोयदयस्यधेया। स्यर्धे
 तज्जातां। अर्कमान्द्रुः॥ वसुन्मान्द्रुः॥ अर्चैरहेअलिद्युसि। विष्णुषेमुजोतिद्यासि। यस्तित्याज। सजेरालि।
 आतासइंद्रसोमा। म्रितानोयहः॥ श्रीनृपाकेनिष्ठायां। नाशिरंदुद्धे। म हि ध्यतआशीर्त्ताः। श्रीनृएवक्त्रिपिनि
 धायां। च। विदेछंदसि। विददैन्ये। अस्प्येवआस्यात्। विरवादाचिखेदेत्यर्थः। शीर्षनृछंदसि। शिरःशदृश्यशी
 र्धनस्यात्। शीर्षो जगतः। वाछंदसि। दीर्घाज्ञसिइचिचेति। सर्वसवर्णदीर्घावासात्। वाराही। वाराहो। मानुषी
 शीलतेविशः॥ उत्तरसूत्रद्वयोपीदेवाक्यभेदेन संबध्यते। तेनामिह सर्वत्वंवास्यात्। शमीचशम्येव। सस्यसुषि
 रामित्र। संप्रसारणाच्चेति। सर्वरूपमपिवा। इत्यमानः। यजमानः। शिछंदसिबहुलम्। लोफःस्यात्। यातेगा
 त्राणां। तातापिडा नाम्। एवमन्नादिषुछंदसिपररूपं वक्तव्यम्। अपांत्वेमन्। अपांत्वोमन्। भव्यप्र
 वयेवछंदसि। विभेत्यस्मादितिभय्य। वितेप्रवय्याइतिस्त्रियामेवनिपातनम्। प्रनेयमित्यमत्र। छंदसि
 किंभेयं। प्रवेयं। रुदय्या आपउपसरमानं। रुदमवारुदय्या आपः। भवेछंदसीतियत्। प्रहृत्सांतः। पादम
 व्यपरे। रुक्पादंकिं। एतासएतेर्वति। अम्यपरेकिं। तेवदन्। अम्यादवद्यादवक्रसुरवतायमवत्ववसुषुचं।
 एषुम्यपरेप्यति। एङ्प्रकृता। वसुभिर्नो अम्यात्। मित्रमहो अम्यात्। माशितासो अम्यक्रसुः। तेनो अम्य

सि.वे.
८

१

ता। सतधारो अयं मणिः। तेनो अवंतु। कुशिका सो अवस्पवः। यद्यपि बह्वैस्ते नो वंतुरयत्। सोद्यमागात्। तेरुणेभि
रित्यादौ प्रहृतिभावेन क्रियते। तथापि बाहुलकात्समाधेयं। प्रातिशारमेतच्चातनिक एवार्थस्य मर्थः। यजुष्पुरः।
उरः शहरं जंतोति प्रहृत्या यजुषि। उरो अंत रिहं। यजुषि पादाभावादनतः। पादाद्यं वचनं। आपो जुषाणो वसो
वर्षिहं वेवाले वि के पूर्व। यजुषि अति प्रहृत्या। आपो अस्मान्मातरः। जुषाणो अनिराज्यस्य। वसो अंशुभ्यां। व
षिहं अधिनाके। अंवे। अंवाले। अंवि के। अस्मादेव वचनादंवाद्येति ह्रस्वान्। अंग इत्यादौ च। अंग शब्द ए इ
तदादौ च अकारे ए इ पूर्वः सोति प्रहृत्या यजुषि। अयं सो अग्निप्राणो अंगे अंगे अदीमत्। अनुदात्ते च कुध परे।
कवर्गधकारे परे अनुदात्तेऽति परे ए इ प्रहृत्या यजुषि। अयं सो अग्निः। अयं सो अधरः। अनुदात्ते किं। अधो गे रुद्रे।
अंग शब्दः। आयुदात्तः। कुध परे किं। सोयमग्निमंतः। अवयया सित्। अनुदात्ते अकारादौ अवयया अरे परतो यजु
षि ए इ प्रहृत्या। वी रुद्रेभ्य अवयया। वये स्या सिल डि. तिङ्। तिङ् इत्यनुदात्तत्वं। अनुदात्ते किं। यद् रुद्रेभ्यो वययाः।
निपातैर्यदादिहंतेति निघातो न। आङो नुनासिकः छंदसि। आङो चि परेऽनुनासिकः स्यात्स च प्रहृत्या। आभः
आं अपः। ममीर आं उग्रपुत्रे। ईषा अस्मादीनां छंदसि प्रहृतिभावेन वक्तव्यः। ईषा अस्मै हिरण्यः। ज्या इय। श्वा अ
निष्ठा। मनीषा इयम्। स्पः छंदसि बहुलं। स्प इत्यस्य सो - - स्यादिति। एष स्पभानु - ह्रस्वाच्चोत्तरपदे मंत्रे। ह्रस्वा

त्वरस्य चंद्रशेखरपदस्य सुडागमः स्यान्मंत्रे। हरिश्चंद्रो मरुद्गणः॥ सुश्चंद्रदस्म। पितरामातराचछंदसि .....
 ..... पितरामातराच। चाद्विपरीतमपि। मातातरापितरान् विदिषौ। समानस्य चंद्रस्य मूर्धप्रभ
 त्पदकेषु। समानस्य सः स्यान्मूर्धा ..... छंदसि स्त्रियां बहुलम्। विश्वदेवयोरद्वादेशः
 विश्वाची। च घृताची। देवेन्द्रीची। सधमादस्य योश्चंद्रसि। सहस्रसधादेशः स्यात्। इन्द्रत्वास्मिन्सधमादे। सोमस्य सधस्य
 पथि च छंदसि॥ पथिशहे उत्रपदे कोकवकाच। कवपथः। कापथः। सायैसाद्वासादेति निगमे। सहंकाप्रत्यये आद्य
 द्वयं तृनिर्तृतीयां निपात्यते। मरुद्गिरुग्रः एतना सुसा ..... अचो मध्यस्य स्य उत्यलः। तस्य रुश्चेति प्रातिशारब्धे विहि
 तः। आहृदि। ह्योश्चास्य। स्वरयोर्मध्यमे संपद्यते स डकारो लकारः। लृकारतामेति स एव चास्य ढकारः सन्ने
 यमाणं मं प्रयुक्त इति। छंदसि च॥ अस्मन् आत्वं स्यात् उत्रपदे। अस्यापदि। मंत्रे सोमाश्चेन्द्रिय विश्वदेव्यस्य मतौ॥
 दीर्घः स्यात्। अश्वावती सोमावती। इन्द्रियावान्मदितमः। विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता ओषधेश्च विभक्ता वप्रथमा
 याम्। दीर्घः स्यान्मंत्रे। यदोषधीभ्यः अदधा ओषधीषु। रुचितुनुद्यमकुतद्। कुत्रोरुष्याणां दीर्घः स्यात्। आनन्त
 दः। प्रनूर्मर्तः। उतवाद्या स्यात्। मरुगोमंतमीमहे। भरता जातवेदसं। तद्वितियादेशस्य डित्वपक्षे ग्रहणं। तेने
 हन्। शृणोत ग्रावाण। कूमतीः। अत्रातिमद्राः। यत्रानश्चक्राः। उरुष्याणः। इकः सुजि। रुचिर्दीर्घ इत्येव। अभी

दो

सि.वे.
१०

१०
षणः सरवीनाम्। सजइतिषः। नम्रधातुस्थोरुभ्यइति - : सचोतस्तिडः। मंत्रेदीर्घः। चिदाहि चक्राजरसं। नि
पातस्मच। एवाहिते। छंदसुभया। नामिदीर्घोवा। धाता। धातुणामिवरूचाः। तैत्तिरीयास्तुक्रुस्वमेवपठंति। वा
षसर्वस्यनिगमे॥ षसर्वस्यानउयधायावादीर्घोः संबुद्धौसर्वनामस्थाने। रुभुक्षाणं। रुभुक्षाणं। निगमेकिं
तक्षा। तक्षाणो। जनितामंत्रे। इडादौतुचिपिलोपोनिपात्यते। योनःपिताजनिता। शमितायज्ञे। शमयितेत्य
र्थः। पुष्पुवोदीर्घश्छंदसि। ल्यपीत्यनुवर्तते। वियपावियूया। आडजादीनां। छंदस्यापिदृश्यते। अजादीनामि
त्यर्थः। आनट्। आनः। नमाडलोपो। वहुलंछंदस्यमाडूयोगेपि। जनिष्ठाउग्रःसहसे। मावःक्षेत्रेपरवीजा
न्यवाश्र। इरयोरे। प्रथमंदधुआपः। रिभां वस्पाभीयत्वेनासिद्धत्वादातो लोपः। अत्ररेशस्त्वस्यटिक्ततेपुन
रपिरेभाजः। तदर्थंस्त्रेद्विवचनांतंनिर्दिष्टइरयोरिति। छंदसुभया। भूसधियोर्धणस्यादियदुःवडोच
वनेषुचित्रंविभवंविभुवंच। सधोऽनममग्रेसुधियोवा। त्। तन्वादीनांछंदसिवहुलं। तन्वपुषेमनुवंवा।
॥ ॥ अंवकंवा ॥ ॥ तन्नियत्योश्छंदसि ॥ ॥ एतयोरुपधायालोपः कितिप्रत्यये ॥ ॥ वितत्ति

रेकवपश। शकुनाइवपसिमा। घसिनसोहत्वि। सग्धिअमोवच्चातेहरीधानाश। डमलम्योहेधिः। शुशुणुष्ट
 कृष्टम्यं दसि। अधीहवं। शुगुधीगिरश। गयस्यर्द्धि। उरुगास्कधि। अपावृधि। वाच्छंदसि। हिरपिद्वा। अडिन
 वा। हेधिः स्यात्। गंधिः रमेधमयेनपरस्मैपदं। शयः। शुः। अभ्यासदीर्घश्च। अस्मैप्रयंधि। युधोधिजातवेदः। यमेः
 शयोलुकर। योतेः। शयः। शुः। मंत्रेद्याद्यादेरात्मनः। आत्मनश्चदृष्ट्यादेलेपिः स्यादाडि। त्मनादेवेषु। विभाव
 जेष्ठिंदसि। रुशुशदृष्ट्यनेतः स्यात्। द्वाइष्टमेयः। सु। त्वंरजिष्ठमनुनेषि। रुजिष्ठवा। सत्यवा। वास्व
 माधी। हिरापयानिच्छंदसि। रुतौभवंरुत्तं। वास्तुनिभवंवास्त्वा। वास्त्वामधुशदृष्ट्याणि। मिषांयणादेशो निया
 त्यते। माधीर्नः संत्वोषधीः। हिरापशद्वादिहितस्यमयदोमशदृष्ट्यलोपोनियात्यते। हिरापयेनरथेन॥ ॥ इति
 षष्ठः॥ ॥ शीओरुटावकुलंछंदसि। रुशगमः स्यात्। लोपस्तथात्मनौघितिपक्षेत्तलोपः। धेनवोडुक्के। लोपा
 भावे। घृतंदुक्ते। अदृष्टमस्या। अतोमिसऐसा। वकुलंछंदसि। अग्निदेवमिः। नेतराच्छंदसि। स्वमोदरडूना। वार्धम
 मितरंछंदसिकिं। इतरकांछांकोत्यप्र। क्तापिछंदसि॥ यजमानं परिधापयित्वा। शुपांसुलुकपूर्वमवर्णं
 पदे

स्थ ५

सि.वे.

११

वः।३

याडायापानातः।रुनवःसंतुपंथाः।पंथानइतिप्राप्तेषु१।परमेज्योमत्र.ज्योमनिइतिप्राप्तेर्लुकाधीती.मती.सु
हुता.धीत्यामत्यासुहुत्येतिप्राप्तेर्पूर्वसवर्णा१।यासुरथारथीतमा।दिविस्पृशाअश्विना।योसुरथोदिविस्पृशा
वित्यादौप्राप्तेआ.नताद्वाह्मणं।नतमितिप्राप्तेआरु.यादेवविभ्रतात्वा नपुमेषवाजवंधं१।अस्मेइंदावृहस्पती।
पुष्पासुअस्मभ्यमितिप्राप्तेशे।उरुया॥धृमुया.उरुणा॥धृमुनेतिप्राप्तेया.नाभापथिव्या१।नाभावितिप्राप्तेजा।ना
अनुष्ठात्यावयतात्।अनुष्ठानमनुष्ठा.जवस्यावदङ्।आङीद्या।साधुया.साध्वितिप्राप्ते.यावृ.वसंतापजेत.वसंते
इतिप्राप्तेआल्.इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानांउर्विया.दार्विया.उरुणादारुणेतिप्राप्तेइया।मुत्तेत्रिया।मुहो।
त्रिणेतिप्राप्तेडियावृ।दृतिंनशुष्कंसरमीशयानं।डेरीकारइत्याङ्१।तत्राद्युदात्तेपदेप्राप्तेव्या.स्येनांतोकात्रना
वस्तुतस्तुउपंतान्ते.लुकाईकारदेशस्यतूदाहरणंतरंमृगं॥आउ.याजपारासुपसंख्यानांप्रवाहवासिस्तोवा राम
ऊनेतिप्राप्तेआऊनदेश१।घर्ङि.तीतिगुण१।स्वप्नया।स्वप्नेनेतिप्राप्तेअथावृ।सन१सिंधुमिवनावया।नावेतिप्राप्ते ११
अयारू।रित्त्वर१।अमोमश।मिवादेशस्यामोमशस्यात्।अकारउच्चारणार्थ१।शिखासर्वदेश१।अस्तिमिव

इतीदृशवर्धनं अवधिषमिति प्राप्ते। लोपस आसने पदेषु। छंदसि। देवा अडुक्का। अडुहतेति प्राप्ते। दक्षिणतः शये-
 शेते इति प्राप्ते। आत्मेति किं उल्लंघनं। धर्मो धातुः। अंतरे वोष्माणं वारं धातुः वारयधमिति। यजधेनामिति। एन
 मित्यस्मिन् परे धर्मोऽंतोपो निपात्यते। यजधेनां प्रियमेधाऽवकास्यकारो निपात्यत इति वृत्तिकारोक्तिः प्रा-
 मादिकी। तस्य तात्। मध्यमपुरुषवद्भवतस्य स्थानेनात्प्यात्। गात्रमस्य नूनं कृणुतात्। कृणुतेति प्राप्ते। सूर्य
 वरुणमिषतात्। गमयतेति प्राप्ते। तप्तनप्तनथनात्। तस्येतेव शृणोतया वाणऽ। शृणुतेति प्राप्ते। तपः सुतो
 नतः पवतन ब्रह्मवाहसे। दधान इविणं। तनपू। मरुतस्तज्जुषना जषधमिति प्राप्ते। व्यस्येन परस्मैपदं शुच्य-
 विश्वेदेवासो मरुतो यतिष्ठन। यस्तस्या काऽस्थेति यथऽ। यच्छृष्टा छंदसोऽतिऽ। अस्ते सस्यथनादेशऽ। इहं नो म-
 सि। मसीत्यविभक्तिः कोनिदेशऽ। इकार उच्चारणार्थं मस इत्यमिकाररूपवरमावयवविशिष्टऽ स्यात्। मस
 इगागमऽ स्यादिति यावत्। नमो भरंत एमसि। त्वमस्माकं तवस्मसि। इमऽ स इति प्राप्ते। कोयक। दिवं सुपत्नी
 गत्वा य। इह नमिति वाक्काप्रत्ययस्य ईनम् अंतादेशो निपात्यते। इह्नी नं देवात् इह्ना इति प्राप्ते। मात्वा दपश्चा-

22

राम

११

मिनेअजरेयनस्वस्तमितांसतेनोत्रमितामृमिस्तमितेयेवसिद्धेनपूवेस्यपुननिधातनमन्योपसर्गपूर्वस्यमाभूदि
 तिचतेयावनेकसगतौआभ्यांक्रस्येउभावेवनेइतश्चात्रामुनत्रिधाहश्यावश्विनाविकस्तंउतायाहदयंपदि
 कस्तंनिधातनवद्वत्वापेहंसूत्रेवद्वववनंविकस्ताइति।तेनेकवचनांतोपिप्रयोगःसाधुरेव।शमुशंसुशासुएभ्य
 लवडउभावश।एकस्वष्टुरश्वस्याविशस्ता।यावयाभउतशंस्ता।प्रशास्तापोता।तरतेवृड्वृजोश्चतवउड्डुएता
 वागमौनियात्पेते।तत्तुतारंरथात्तां।तत्तुतारं।वत्तुतारं।वत्तुतारं।वत्तुतीभिः।सुशरणो नोअस्तु।अत्रउीवंननिपातनं
 प्रयंचार्यं।वत्तुतशहोहिनिपातित४ततोउीपागतार्थत्वात्।उज्ज्वलादिभ्याश्चतुभ्यश्चपइकारादेशोनिपा
 त्यते।ज्वलहीतो।हरसंवत्तने।दुवमउज्जिरणो।अमगत्यादिषुइहहरितीत्यस्यानंतरंरुमितीत्यधिकेचित्पठंति।
 तत्ररुमूषसहनेइतिधानुवेधियं।भाषायांनुयस्तस्वस्वस्वौन्नद्यवतितविकसिताःविशसिता।शंसिताशा
 सितातरितातरितावरितावरीताउज्ज्वलतिहरतिपाठांतरेहमतिवमतिअमति॥वभूयाततंजगृभभव
 वर्धतिनिगमोविद्यातमुत्तंयतआवभूयायेनांतरिरुमुवीततंथा।जगृभातेदक्षिणमिंद्रहस्तं।त्वचोतिषा

सि० वे०

१३

१३

वित्तमो ववर्थाभाषायां नुवभूविथा आतेनित्या जगृहिमा ववरियेति। सनिंसमनिवांसं। सनिमित्येतत्पू
वत्तिसनतेऽसनोतेर्वाक्कसोरिद्र। एत्वाभ्यासलोपाभावश्च निपात्यते। पावकादीनां छंदसिप्रत्ययस्थाका
दित्वं नेति वासं। हिरण्यवर्णाश्च वयः पावकाऽमीनातेनिगिसे। शितिद्रस्वऽप्रमिणंतित्रतानि। लोके प्रमी
णाति। अस्तिमिवोष्ट्रे वकुलं छंदसि। सर्वमाद्रदमाद्रस्वस्यगुणऽजसिच जसादिषु छंदसिवाववर्तनं प्रा
ङ्गो वय्यध्यायाऽअथाशतक्रत्वोप्यं। शतक्रतवऽपञ्चे नृभ्यो यथागवे पशवे। नाभ्यस्तस्यावीतिनिषेधे।
वेकुलं छंदसि। वक्रव्यं। आनुषजुनोषत् नित्यं छंदसि। छंदसिविषये वक्ष्यपध्याया अवर्णस्य कृत्रित्यं। अ
वीरधत्। न छंदस्य पुत्रस्य। पुत्रमित्रे स्यादंतस्य क्वचिद्वदीधोति। मित्रपुऽक्या छंदसात्पुऽअपुत्रस्य किं।
पुत्रीयंतऽसुदानवऽअपुत्रादीनामिति वक्ष्यं। जनीयंतो वयवऽजनमिच्छंत इत्यर्थऽ। इरासु ईविणसुष्टिष
एतिरिषण्यति। एते क्वचिनिपात्यंते। भाषायां तूप्रत्ययाभावात् रुढीयति। इविणीयति। दृषीयति। रिषीय
ति। अश्वायस्यात्। अश्वाय एतयोऽक्वचिश्चात्स्या छंदसि। अश्वायंतो मघवन् मात्वाटका अथायवऽमृच्छद

राम

१३

सीतिनिषेधो न इत्वमात्रस्य किं तु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकं । देवसु मन्त्रोपयुक्तिकठकोऽनयोऽ
 क्यचि आत्मा तत्र युषिकठशाखायां । देवायां तोषजमानाऽ । सुमायं तोहवामहे । इह यजुः शहो न मंत्रमात्रप
 रऽ किं तु वेदोपलक्षकऽ तेन अगात्मकेऽपि मंत्रे यजुर्वेदस्थे न वति किं कवेदेऽपि भवति स वेदं त्रयोपयुषिकठशाखा
 यां दृष्टऽ । यजुषाति किं देवान् जिगाति सुमयुः । वद्धवानामयसि कठशाखा ततो न वति प्रत्युराहरणमिति हर
 दन्तः । कथं धरत न स्य विलोपः । स पूर्वपानि विदा कव्यतायोः । अध्वर्युवामधुपाणिः दमयंतं एतं युः । दधाते हिः ।
 जज्ञातश्चक्ति । विभाषा छंदसि । हित्वा शरीरं हात्वा वा । सुधितं वसुधितं नेमधितं धिष्य धिषी य वा । सुवसुनेमएत
 त्पूर्वस्य दधातेऽक्षप्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भमाता सुधितं वरुणा सुवसुधितं । नेमधितानपोऽस्या । ज्ञोऽ
 क्ति न्यपि दृश्यते । उतश्चेतं वसुधितिं निरेके । धिष्वक्त्रंदक्षिण इंद्रहस्ते । धत्सेति प्राप्ते । सुरेजारे तो धिषीया आशा
 लिङ् । इन्द्रोत्तधासीयेति प्राप्ते । अपोमि । मासं छंदसीति वक्तव्यं । माद्रिऽ शरद्रिऽ । स्ववऽ स्वत सोरुषस
 श्वेष्टेते । स्ववद्रिऽ । अवतेरसुन् । शोभनमवोयेषां तस्ववसऽ तैः । तु इति सोत्रो धातुस्तस्मादसुन् । स्वतवोयेषां

सि. वै.
१४॥

१५

नीगागमोतिपात्यते. अन्वापनीकणतः स्पंदे. संपूर्वस्य यङ्. लुकिशतरि अभ्यासस्य

तेऽस्वतवङ्गिः। समुषङ्गिरजायथा। मिथुने सिः। वसेः। किञ्चेत्समिप्रत्ययइतिहरदत्तः। पंचपादीरीत्या तु उषः किदिनि
प्राग्याख्यातं. न क्वतेर्यङ्। कृषे कृंदसि। यङ्। अभासस्य चुत्वं. करी कृष्यते। दावतिदि ईतिदि ईतिविभोभूतुतेति
क्तेः। लप्पापनीकणतः सनि अदत्करिकृत्तनिकर। ईति अद्विधतोदविद्युतत्ररित्रतः। मरी सपतं वरी वृजनाष्ट
ज्यागनीगंतीति वा एतेष्वा दश निपात्यते। आद्यामुयः धृङ्गे धारयतेदी। भवतेर्यङ्. लुगंतस्य गुणानामा वः। तेन
भाषायां गुणो लभ्यते। तिजेर्यङ्. लुगंता नङ्। इयतेर्लटि हत्तादिशेषा पवादोरेफस्य लत्वं. इत्वाभावश्च निपात्यते।
अलर्षियुध्मखजकपुरंदर. सिपानिर्देशो न तत्रं. अलर्तिदत्तउता। फणतेराङ्. पूर्वस्य यङ्. लुगंतस्य शतरि अभ्यास
स्यौनिक. धातुसकारस्य लत्वं. करोतेर्यङ्. लुगंतस्याभ्यासस्य चुत्वाभावः। कंदेर्लुङ्। ज्ञे रङ्. द्विर्वचनं। अभ्यासस्य
चुत्वाभावो निगागमश्च। कनिकदज्जनुषं। अकंदीदित्यर्थः। विभर्तेरभ्यासस्य जश्चाभावः। वियोभरिभ
दोषधीषु। धरतेर्यङ्. लुगंतस्य शतरि अभ्यासस्य विगागमः धातोर्ऋकारलोपश्च। दविध्नतोरश्मयः सूर्यस्या
घुतेः अभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽत्वं विगागमश्च. दविद्युतदीद्यह्योश्चानः। नरतेः शतरि श्लो अभ्यासस्य रि

राम
१४

निपूर्वर

गागम४सपे४शतरिश्चोद्वितीयैकववनेरीगागमोऽभ्यासस्य-वृत्तेःशतरिश्चावभ्यासस्यरीकमृजेर्लिटिणत्
अभ्यासस्यरुक्धातोश्चयुक्।गमेराः-पूर्वस्यलटिश्चावभ्यासस्यचुत्वाभावोनागागमश्च।वक्ष्यतीवेदागनीगं
तिकर्णसिद्धवेतिनिगमे।सूतेर्लिटिपरस्मैपदं बुगागमोभ्यासस्यचात्वंनियत्पते।गृष्टिस्समूहस्यविरं-मुषुवइति
भाषायां।वक्तुलंछंदसि।अभ्यासस्यइकारस्याछंदसि।पूर्णंविवाहिवशोरेतद्रूपं॥॥इतिमसम॥॥प्रस
मुपोदःपादपूरणो।एषांद्वेष्टःपादपूरणो।प्रप्रायमग्निः।संसमिधुवसे।उपोयमेपरासृश।किन्तोउउहर्षसोछंद
सीरः।इवर्णीत्तादेफांताद्यपरस्यमतोर्मस्यव४स्यात्।हरिवतेहर्षश्चाय-गार्वाक्ष।अनोनुद।अन्नंतामृतोर्नुटस्यात्।
अज्ञावेतः।कर्णवंत४।अस्थचुंतंयदनस्था।नाहस्यानांतात्परघस्यनुट-मुपथितंर४।भूरिदाचक्षुडाभ्यः।भूरि
दावन्नरोजन४।ईदृशिनः।रथीतर४।रथीतमंरथीनां।नसन्ननिषत्ताउत्तप्रत्तर्तसूतगूर्तानिछंदसि।सदेर्नञ्पूर्
वक्षिनिष्ठाया नत्वाभावोनिपात्यते-नसन्नमंजसा।निषत्तमस्यवरतः।असन्ननिषस्यमितिप्राप्ते-उंदेर्नञ्पूर्वस्या
नुत्तं-प्रत्तर्तमितित्वरतेः।तुवीत्यस्यवा।सूतमितिस्त्रइत्यस्यगूर्तमितिगुरीत्यस्य।अमरुधरवरितुमयथाछंदसि॥

सि.वे०

१५

१५

रुर्वारिको वा अम्रएवा अम्ररेवा ऊधएवा ऊधरेवा अवएव अवरेवा भुवश्च महा व्याहते ॥ भुव इति भुवरिति ॥ ओम
व्यादाने ॥ ओं शब्दस्य सुतः स्यादरं मे ॥ ओं ३ अग्निमाले पुरोहितं ॥ अम्यादाने किं ॥ ओमित्येकाक्षरं ॥ ये यज्ञकर्मणि ॥
ये ३ यज्ञमहे ॥ ये सति किं ॥ ये यज्ञमहे ॥ प्रणवः ॥ यज्ञकर्मणि देगे मित्यादेशः स्यात् ॥ अयं रंतां मिजि चतों ३ ॥ देः
किं ॥ हलंते अत्यस्यमाधूताया ज्ञांतां ॥ ये या ज्ञांतां मंत्रास्तेषां मंत्रस्य देः ॥ सुतो यज्ञकर्मणि जिह्वा मंत्रे वक्ष्ये ह व्यावाहं
३ ॥ अंतः किं ॥ या ज्ञाना मृवां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं देः स्यात् ॥ सर्वतस्य वेष्टते ॥ ब्रह्मि प्रेष्य ओषधौषडावहा
नामादेशः ॥ एषामादेः सुतो यज्ञकर्मणि ॥ अग्नये नु ब्र ३ हि ॥ अग्नये गोमयानि प्रे ३ ष्या ॥ अस्तु ओ ३ षट् ॥ सोमस्यामेवा
होषट् ॥ अग्निमा ३ वह ॥ अग्नीत् प्रेषणे परस्य वा ॥ अग्नीध्रः ॥ प्रेषणे आदेः सुतस्तस्मात् परस्य वा ॥ ओ ३ आ वया वि
भाषाष्टप्रतिवचने हो ॥ सुतः ॥ अकार्षीः कटं ॥ अकार्षी ३ अकार्षी हि ॥ एष्टेति किं ॥ कटं करिष्यति हि ॥ हे किं
करोमि ननु ॥ निगृह्यानुयोगे वा ॥ अनुयद्वाक्यं तस्य देः सुतो वा ॥ अद्यामा वास्ये त्यास्या ३ ॥ अद्यामा वास्ये त्येवंवादिनं
युक्त्वा स्वमतात् प्रत्याम एव मनुपुज्यते ॥ आग्नेदितं मत्सने ॥ दस्यो दस्यो ३ घातयिष्यामि त्वां ॥ आग्नेदितं ग्रहणं

राम
१५

द्विरुक्तोपलक्षणां त्वोर अंगयुक्तं तिस्रकां हं अंगेयनेन युक्तं तिस्रं तं लवतो अंगकूजा ३ इदानीं शास्यसिना
 त्मा तिस्रं किं अंगदेवदत्र मिथ्या वदसि आकां हं किं अंगपवाने तदपरमाकां हति भर्त्सन इत्येव अंगाधीश्वर
 कंत वदस्यापि विचार्यमाणं तां वाक्यानां देः सुतः ४ होतमं दीहित स्पृहा ३ इने होतव्या ३ मिति होतमं न होतमं
 मिति विचार्यते प्रमाणेर्वस्तु तत्त्वपरीक्षणं विचारः पूर्वतु भाषायां विचार्यमाणानां पूर्वमेव लवतो अहिर्नृ ३
 रज्जुर्नृ प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वं इह साधाय ह्ना पूर्वयोगः ४ छंदसीति ज्ञायते प्रतिश्रवणो वा वाक्यस्य देः सुतो मु
 पगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये वा गां मे देहिभोः ३ हंतते ददामी ३ नित्यः शब्दो भवितुमर्हती ३ दत्र किमात्य ३
 अनुदात्तं प्रश्नां ताभिपूजितयोः ४ अनुदात्तः सुतः स्यात् इराहूतादिषु सिद्धस्य सुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन वि
 धीयते अग्निभूता ३ ३ परा ३ ३ अग्निभूते परो एतयोः प्रश्नां ते देरनुदात्तः सुतः १ शोभनः खल्वसिमासवका ३ विदि
 ति बोधमाथे प्रियुज्यमाने वाक्यस्य देरनुदात्तः सुतः १ अग्निविज्ञाया ३ ३ अग्निविदि वभायात् उपमाथे किं कथं
 विदाऊः ॥ प्रयुमाने किं अग्निर्माणवको भायात् उपरिस्विदासीदिति वा देः सुतोः १ अनुदात्तः स्यात् ३ परिस्विदासी ३

सि.वे.

१६

16

हा अथः सिदासा ३ तदस्य तनु विचार्यमाणानामि सुदातः सुतः। स्वरितमात्रेडिते स्या संमति कोपकुत्तनेषास्व
रितः सुतः स्यादात्रेडिते परे स्यादोगम्ये। असूया अमिरूपका ३ अमिरूपकरिकंते अभिरूप्य। संमतो अनिरूप
का ३ अमिरूपकशोभनोसि। कोपे अविनीतको ३ अविनीतकइदानीं शास्यसिजाल्म। कुत्तने शाक्तीक ३ शाक्ती
करिकातेशक्तिः। द्विषाशा ४ प्रेषेषु निडाकां हं। आकां हस्यति ३ तस्य देः स्वरितः सुतः स्यात्। आचारभेदे स्वयंहर
थेनघाती ३ उपाध्यायं पदातिगमयति। प्रार्थनायां। पुत्रं अलम्पीष्टा ३ धनं वृतात व्यापारणे कटंकुरु ३ ग्रामं
गच्छ। आकां हं किं। दीर्घा पुरसि अग्निदग्नी विहरा अनंत्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः। अनंत्यस्यापि पदस्य देः स्व
रितः सुतो विहितयोः। अगमाः ३ पूर्वा ३ न्यामा ३ शसर्वपदानामयं। आख्याने अगमा ३ मपूर्वा ३ न्यामा ३ श
सुता वैचरुडतो। इराईतादिषु सुतो विहितस्तत्रैव एवः सुतप्रसंगे तदवयवाविडुतो हवेतो। ऐ ३ ति कायना। ओ ३
पगवा वतुमत्रा वत्रे एवो संपद्यते। एवोः प्रगृह्यस्या इराईते पूर्वस्या ईस्या उतरस्ये डुतो। अप्रगृह्यस्य एवोः इरा
ईते सुतविषये पूर्वस्या ईस्या कारः सुतः स्यात्। उतरस्य त्वईस्य इकारो कारोक्तः। प्रश्नां नाभिपूजितविचार्यमाणप्र

राम

१६

त्वमिवाहयाज्यांतेष्टेवाप्रश्नांते अगमा ३ः पूर्वान्यामा ३ः अग्निभूता ३ः अग्निपूजिते भद्रं करोषि पटा ३ः अग्नि
 वार्यमाणे होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ः प्रत्यभिवादे एधि अग्निभूता ३ः याज्यांते सौमैर्विधिमाग्नया ३ः परिग
 गणनं किं विष्णुभूते ३ घातयिष्यामि त्वं । अहं राहुत इति न वक्तव्यं । पदां तु ग्रहणं तु कर्तव्यं । इह मा भूत् भद्रं करो
 षि गो ३ रिति । शोभने माले ३ । अमंत्रिते छंदसि श्रुते विकारो यं वक्तव्यं । अग्रा ३ इत्यत्र । वातयोर्ध्ववि संहिता
 यां । इदु तोर्यकारवकारौ सौ विसंहितायां । अग्रा ३ याशा पटा ३ वाशा । अग्रा ३ पिंडं पटा ३ बुदका अवि किं अ
 ग्रा ३ संहितायां किं अग्रा ३ इदं संहिताया मित्याध्याय समाप्ते रधिकारः । इदु तोर सिद्धत्वाद्यमारंभः । सदरा
 दीर्घत्वस्पर्शाकलस्य वा निवृत्त्यर्थो यवयोरसिद्धत्वात् । उदात्तस्वरितयोर्ध्वः स्वरितो नुदात्तस्येत्तस्य वा धना
 र्थे वा । मनुवसोरुसंबुद्धौ छंदसि । रुडपविभूक्ति को निर्देशः । मत्वं न स्पवस्वं न स्पवरुः स्यात् । अतोऽप्यपरिभाष
 यानकारस्य । इदमरुत्व इह पाहिसोमं हरिवो मेदिनं त्वा । छंदसीर इति वत्वं दाश्वा न सा कान्मा द्वाश्वा । एतेक
 स्वंतानि पात्यंते मीदृशो कायतनया य । वन उपसंख्यामं कृनिबनिपोः सामान्येन ग्रहणं अनुबंधस्येहानिर्दे

ह्रदसो व्यत्ययइ ति प्रांचः। एवं च सूत्रस्य फलं चिंत्यं। स्वतवान्न पायो। रुक्मी। नुवस्त स्य स्वत वौ पायुरग्नौ ह्रदसि वा प्राप

सि.वे.

२७

शातृषस्वायंतं वसुना र्जितं रित्वं। इणं कृत्वा निपुं उभयथ ह्यु। अपरे छविनस्य रुक्मी पशूंस्तंश्चक्रौ दीर्घा इति स

पशून्तान्
चक्रौ १

मातृपादे। दीर्घान्नकारस्य रुक्मिण्यादिति तौ वेनादौ एकपादस्थौ स्यातां। देवांश्च ह्यसुमती। महं इंद्रो
यश्चो जसा। उभयथे पशुवृत्तेर्नेह आदिताया विकामहे। आतो रिति तां। अटिपरतः रोः पूर्वस्यातः स्थाने नित्य
मनुनासिकं। महं इंद्रः। ते निरीयास्तु अनुस्वारमधीयते। तत्र प्रेडितयोः। विसर्गस्य सो वा स्यात् रुक्मिणोः प्रश
वृषाम्प्रेडितं ववर्जयित्वा। अग्रेनात अतस्कविः। गिरिर्न विश्वत स्पृथुः। नेह वसुनः पूर्यः पतिः। अप्रेत्यादिकिं अ
ग्निः प्रविद्वात्। परुषः परुषः। कः करत्करति कृषिं कृतेष्वनदितेः। विसर्गस्य सः स्यात्। प्रदिवो अपस्कः। यथा
नो वस्य सस्करत्। सुपेश सस्करति। उरुण सुधा। सोमं नवारुं मधवत्सु नक्तं। अनदिते रिति किं। यथानो अदितिः
करत्। पंचम्याः परां धर्षी पंचमी विसर्गस्य सः स्यात्। उपरिभावाये परिशब्दे परतः। दिवस्य रिप्रथमं जज्ञे। अभ्यर्थे किं।
दिवस्य थि व्याः पयोजिः। पातो ववृत्तं। पंचम्या इत्येव। सूयो नि दिवस्यानु। षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्यो वेषु

राम
२७

वर

वाचस्पतिविश्वकर्मणि। दिवस्पुत्रायसूर्याया दिवस्पुष्टं स्पंदमानः। तमसस्पारमस्या परि वीतइलस्पदे। दिवस्प
 यो दिधिषाणाः। रायस्योषं यजमानेषु। इडाया वापतिपुत्रादिषु परेषु। इलायास्पुत्रः। इलायाः पदे। निसस्तप
 तावनासेवने। निसः सकारस्यमूर्द्धन्यः स्यात्। निष्टंरहो निष्टं प्राअरातयः। अनासेवने किं। निसपति। पुनः पु
 नस्तपती। तर्धः। युष्मत्तत्तत्तत्तुष्टं तः पादं। पादमध्यस्यस्यस्यमूर्द्धन्यः स्यात्। तकारादिष्वेषु परेषु। युष्मदादेशः।
 त्वंत्वातेतवाः। त्रिभिष्ट्वं देवसवितः। तेभिष्ट्वा। अभिष्टे। अप्सवयेसविष्टवः। अभिष्टे विश्वं। घावाष्टविनीष्ट
 तत्तुष्टं। अंतःपादं किं। तदभिस्तदर्थमा। यन्मआत्मनो निदाभूदभिस्तत्पुनराहाजतिवेदा विचर्षणिः। अत्राभि
 रिति पूर्वपादस्यांतो न तु मध्यः। यजुष्ये केषां। युष्मत्तत्तत्तत्तुष्टुपरतः सस्यमूर्द्धन्यो वा। अविभिष्टं अभिष्टे यं।
 अविभिष्टं तत्तुष्टं। पहेः विस्त्रिमित्यादि। स्तुतस्तोमयोऽं दसि। नृभिष्टतस्या। नृभिस्तुतस्या। गोस्तोमं। गोस्तोमं। पूर्व
 पदादित्येवमिदं प्रपंचार्थमिदं। पूर्वपदात्। पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्यघोवा। यदिदं दिविष्टः। युर्वहिस्यस्वर्ष
 ती। सुजः। पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य सुजो निपातस्य सस्यषः। ऊर्द्धं। ऊर्णः। अभीषुणः। सनोत्तरनः। गोषाई

सि०वे०

१८

१४

दो नृषा असि अन० किं। गो सनिः। सहेः पृतन नर्म्यां वा। पृतना षाहं। अना षाहं। वात नृत्ती षाहं। निम मिम्यो।
श्रुवा ये वा छंदसि। सस्य मूर्द्धन्य०। न्यषी दत्त। अभ्यष्टोत्। अभ्यत्तोत्। छंदस्य दवग्रहात्। रूको रां तादवग्रहात्।
त्परस्य नस्य हा०। नृमणा०। पितृपाणं। नश्च धातुस्थो रुषुभ्यः। धातुस्यात् अग्रे रक्षाणाः। शिन्नाणो अस्मिन्।
। उरुणस्त्रुधिः। अभीषुण०। मोषुणः॥ ॥ इत्यष्टमः॥ ॥ अथ स्वरप्रकरणं॥ ॥ अनुदानं पदमेकवर्जं।
परिभाषेयं स्वरविधिविषया। यस्मिन् पदे यस्योदानं स्वरितो वा विधीयते तमेकमवर्जयित्वा शेषं तत्
पदमनुदानं स्यात्। गोपाय तंन०। अत्र सनाद्यैता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदानः शिष्टमनु
दानं सति शिष्टस्वर उलीयस्वमन्यत्र विकरणोभ्य इति वाच्यं। तेनोक्रोदाहरणे गुपे धातुस्वरः। आयस्य प्रत्य
यस्वरश्च न शिष्यते। अन्यत्रेति किं। यज्ञं यज्ञमभि वृधे गृणीत०। अत्र सति शिष्टोपि आइत्यस्य स्वरान शिष्य
ते किंतु तस्यैव। अनुदानस्य वपत्रोदानं लोप०। यस्मिन् अनुदाने परे उदाने। लुप्यते तस्योदानः स्यात्।
देवी वाचं। अत्र जीवुदानं०। वो। लुप्ताकारेऽवतो परे पूर्वस्यां तोदानं०। उदानं निवृत्तिस्वरापवाद०। देवद्रो

राम

१८

नी नियतदेवयंतः अतादित इति वा आदाद्यावः माधूवः प्रत्ययस्वर एवात्र ॥ आमंत्रितस्य वा आमंत्रितवि
 मतं यतस्यादिरुदात्तः स्यात् ॥ अत्र इन्द्रवरुण मित्रदेवाः आमंत्रितस्य वा पदात्परस्यापादादिस्थस्यामंत्रितस्य
 सर्वस्यानुदात्तः स्यात् ॥ प्रागुक्तस्य षष्ठ्यापवा दोषमाष्टमिकः इमं मे गंगे पमुने सरस्वति अपादा दो किं शुतु
 द्विजो मं आमंत्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ अत्र इन्द्रः अत्रेन्द्रादीनां निघातो न पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वाभावा
 त् ॥ नामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनं ॥ समानाधिकरणे आमंत्रिते परे विशेषं पूर्वमविद्यमानवत् ॥ अ
 त्रेते जस्विन् अत्रेत्नातः सामान्यवचनं किं पर्यायेषु माभूत् ॥ अत्रे देवि सरस्वति विभाषितं विशेषवचनं ॥
 अत्र भाष्यकृता वहुवचनमिति पूरितं ॥ आमंत्रितां ते विशेषणोपरे पूर्ववहुवचनं तमविद्यमानवत् ॥ देवीः
 षलुर्वीरुरुनः कृणोत ॥ अत्र देवीनां विशेषणं षडिति ॥ देवाः शरण्याः इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः
 सुवामंत्रिते परांगवत् स्वरे ॥ सुवंतमा मंत्रिते परे परस्यांगवत् स्वात्स्वरे कर्तव्यं ॥ इवत्पाणी शुभस्यती ॥ शुभः
 ति शुभेऽक्विवंतात् षष्ठ्यंती ॥ तस्य परशरीरात् प्रवेशो षष्ठिकमा मंत्रिता घुदात्तत्वं नवाष्टमिको निघातः

सि०वे०

१८

१९

शंक्यः। पूर्वमंत्रितस्याविद्यमानत्वेनपादादित्वात्। यन्नेदिवोऽहितमर्त्तमोजनं। इहदिवः शब्दस्याष्टमिकोनि
घातः। षष्ठ्यामंत्रितकारकवचनं। षष्ठ्यंतमामंत्रितांतं प्रतियत्कारकंतद्वाचकं वेति परिगणनं कर्तव्यमि
त्यर्थः। तेनेहना। अथमग्नेजरिता। एतेनाग्नेवस्मणा। ममर्थांनुदस्यावासिद्धं। पूर्वागिवचेति वक्तव्यं। अतेपि
तर्मरुतां। प्रतित्वाऽहितदिवः। अव्ययानां न उच्चैस्वीयानां अव्ययीभावस्य विधत्तेऽप्याम्यधीयानां उदात्त
स्वरितयोर्धराः स्वरितोऽनुदात्तस्य। उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने वयो यणततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अ
भ्यमिहि। स्वरितयणः। खलव्याशा। अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्चेष्टानिघातो न। एकादेश उदा
त्तेनोदात्तः। उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात्। पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः। वी३ दंज्योतिर्हृदये। अस्य श्लोकोदिव
मते। अवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः। दीर्घप्रवेशोऽनुदात्तः। किंच एउः पदांतादिति पूर्वरूपे स्वरित एव
तेवदन्। सोऽप्यमागात्। उक्तं वप्रातिशाख्ये। इकारयोश्च प्रश्ने चैष्टाभिनिहतोऽपुवेति उदात्तादनुदात्तस्य
स्वरितः। उदात्तात् परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात्। अग्निमीले। अस्यासिद्धत्वाच्चेष्टानिघातो न। तमीशानासः।

राम

१८

उदात्तः स्यात्। योऽष्टाः। धावरं मरुतः। उदात्तोऽनुदात्तौ। उदात्तस्योपरे उदात्तेन सहैकादेशः। ४

नोदात्तस्वरितोदयमागार्ग्यकाश्यपगालवानां। उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तश्च स्वरितो न स्यात्तर्गाग्या
 दिमने तु स्यादेव। प्रथमः। बोधाः। क्वा ३ भाष्ये। एकश्रुतिरुदात्तसंबुद्धौ॥ इरा संबोधने वाक्यमेकश्रुति
 स्यात्। त्रैस्वर्ग्यपवादश्च। आगच्छ भो माणवक। यज्ञकर्मण्यनपेक्षसामसु। यज्ञक्रियायां संतरे एकश्रुतिः
 स्यात्तपादी नृजयित्वा। अग्निमूर्द्धादिवश। यज्ञेति किं। स्वाध्यायकोले त्रैस्वर्ग्यमेव। अजेति किं। समायेव
 विहवेश्च। जयो नाम उपांशुप्रयोगः यथा जले निमग्नस्य त्वंखानामघोडशश्चोकाराशी गीतिषु सामाख्या।
 उच्चैस्तरंगं वा वषट्कारश्च। यज्ञकर्मणि बोधश्च। वृत्तश्चैस्तरंगं वा स्यादेकश्रुतिर्वा। विभाषा कुंदसि। कुंदसि
 विभाषा एकश्रुतिः स्यात्। व्यवस्थितविभाषेयं। संहिताया त्रैस्वर्ग्यं ब्राह्मणे एकश्रुतिर्वद्विधानां। अन्येषां
 मपि यथासं प्रदायं व्यवस्था। नमुब्रह्मण्यथा स्वरितस्यानुदात्तश्च। मुब्रह्मण्यथा निगदे यज्ञकर्मणाति
 विभाषा कुंदसीति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात्। मुब्रह्मण्यो। असावित्यंतः। तस्मिन्ने
 व निगदे प्रथमांतस्यांत उदात्तश्च स्यात्। गार्ग्येऽपि जने। जित्वा प्राप्ता आद्युदात्तो नेन बाध्यते। अमुद्योपतः॥

सि-वे-

२०

२०

षष्ठान्तस्यापि प्रायत्तदाक्षेऽपि ता यजते। स्यान्तस्योपोत्तमं वा वादंतं तेन द्वावुदात्तौ। गार्ग्यस्य पिता यजते।
वानामधेयस्य। स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात्तदेव दत्तस्य पिता यजते॥ देवत्रह्मणोरनुदात्तः।
अनयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायां। देवा ब्रह्माण आगच्छत। स्वरिता संहितायामनुदात्तानां। स्वरिता
त्परेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात्तुमं मे गं गे यमुने सरस्वति। उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः। उ
दात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात्स्वरस्वति श्रुतुद्दि। व्यवहयस्त्वः। तस्य परमाश्रेडितं।
अनुदात्तं वा। द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात्तु दिवे दिवे॥ ॥ इति साधारणस्वरः॥ ॥ धातोः। अत्तनुदात्तः
स्यात्तु गोपायतं नः। असि सत्यः। स्वपादि हिंसा मय निदि। स्वपादीनां हिंसे श्चानि घजादौ लसार्वधातुके परे
आदिरुदात्तौ वा स्यात्तु। स्वपादि रदार्धतर्गणः। स्वपंति। स्वपंति। अमंति। हिंसंति। यक्षे प्रपयस्वरेण मधोदा
त्तता। किन्त्येवेद्यते। नेह स्वपानि। हिनसानि। अम्यस्तानामादिः। अनिघञादौ लसार्वधातुके परे। अम्यस्तानामादि
रुदात्तः। येददति प्रिया वसु। परत्वाच्चिस्वरमयं वाधते। दधाना इंद्रे। अनुदात्ते वा। अविघमानो दात्ते लसार्वधातुके

राम

२०

परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्तशब्दासिरन्तंद्रविणं च दामुषेमी की नृकुमदजनदरिद्रा ज्ञागरां प्रत्ययात् पूर्वपि
 ति। भाष्येतीनामभ्यस्तानापितिलसार्वधातुके परे प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं स्यात्। यो मि होत्रं जुहोति। समनुतः
 परिष्मा। मातायद्दीरंदधनत् जागर्षित्वं। लिप्ति। प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं चिकीर्षकः। आदिर्णमुत्पत्यतरस्यां।
 अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा स्यात्समुलिपरे। लोत्पं लोत्पं। पहेलित्स्वरः। अवः कर्त्तृपकि। उपदे। जंतानां
 कर्त्तृपकि परे आदिरुदात्तो वा। लूयते केदारः स्वयमेव। वः। मतरस्यां। वः। तेधाता बुपो नममुदात्तं वा। मा
 हिची करतां। धात्वकार उदात्तः पक्षांतरे च उदात्तः॥ ॥ इति धातुस्वराः॥ ॥ कर्षात्त्वतो घञोत्त उदात्तः। कर्ष
 तेर्धातोराकारवतश्च घञंतस्यांत उदात्तः स्यात्। कर्षः। शपानिर्देशाच्चुदादेराद्युदात्त एव कर्षः। पाकः। उ
 ञ्छादीनां वा। अंत उदात्तः स्यात्। ईडादिषु युगशब्दो घञंतोऽगुलो निपात्यते। कालविशेषे रथाद्यवयवे। वे
 श्वानरः कुशिकेभिर्युगे युगे। अमत्रयो गे यो गे तवत्तरं। भक्षशब्दो घञंतः। गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः। उन्न
 मशश्च त्रमावपि। उदुममवरुण। शश्वत्तममीलते। चतुरः शसि। चतुरोत्त उदात्तः शसिपरे। चतुरः कल्पयंतः।

श ३

सि-वे.
२१
२)

अविरइतिरादेशस्यपूर्वविधोस्यानिवृत्ताचेह. चतस्रः पश्य। चतेरुत्तरं. निष्ठादाद्युदात्तता। मन्त्र्यु
 पोन्नमं। षट्त्रिवर्तुष्येया मलादिर्विभक्तिस्तदन्तेपदेनपोन्नममुदात्तस्यात्. अधर्युमिपंवमिः। नवमिर्वा
 जेनवतीचासप्तम्यो जायमानः। आदशभिर्विवस्वतः। उपोन्नमं किं। आषड्विंशमानः। विभेदेवैमिभिः।
 रुलिकिं। नवानानवतीनां। विमाणाभाषायां। उक्तविषये। सर्वस्य सुपि। सुपिपरमवशहस्यादिरुदात्तः स्या
 त्। सर्वेनंदंति यशसा। क्षित्यादिनिमित्तं। जिदंतस्य निदंतस्य वादिरुदात्तः। यस्मिन्निष्ठा निषोः स्या। पुमः कर्म
 णि ब्राह्मणादित्वात्थ्यः सुतेदधिष्ठनश्चनः। वायतेरमुत्तरायेरनेद्रस्वस्वेतिवकागदमुनोनुर्गमः। य
 थिमथोः सर्वनामस्थाने। आदिरुदात्तः स्यात्. अयंपंथाः। सर्वनामस्थाने किं। ज्योतिष्मतः पद्योरहा। उदात्तनि
 वृत्तिस्वरेणातोदात्तपदं। अतश्चतवैयुगपत्। तवैप्रत्ययांतस्याद्यंतोयुगपदुदात्तोत्तः। हर्षसेदातवाता। लयोनि
 वासे। आद्युदात्तः स्यात्. स्वेत्येषो विव्रतं। एरजंतः। जयः करणं। करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः। जयपने गम
 नजयोश्चः। वृषादीनां वा आदिरुदात्तो नत्वा कारः दत्तः। द्यवकिं। विंतिंतः। अनात्किं। वातः। संज्ञायामित्यनु २१
 दातः। आकृतिगणयं। वातेनिर्वाजिनीवती। इदं वाणीः। निष्ठावद्यजनात्। निष्ठांतस्य द्य
 संज्ञाय
 टिरु

वृत्तेनेह. कृतं हतं। शुक्लपुष्पो। एतां वा घुदत्तोक्तः। असंज्ञार्थमिदं। अतः सन्न शुक्लं। आशितः कर्ता। कर्तृवाची आ-
 शित शब्दश्चा घुदात्तः। कृष्णं निरुक्तं आशितं। संज्ञायामुपमानं। उपमानशब्दः संज्ञायामा घुदात्तः। वंचेद्वं-
 वा। कनो बलुपु। एतदेव ज्ञापयति क्वचित् स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति। संज्ञायाम् किं। अग्निर्माणवर्कः। उपमानं किं।
 वेत्रः। रिक्ते विभाषा। रिक्तशब्दे वादिरुदात्तः। रिक्तः २। संज्ञायाम् तु निष्ठावद्वा जनादिति नित्यमा घुदात्तत्वं पूर्वविप्रति-
 षेधेन। जुष्टापिति वच्छंदसि। आ घुदात्ते वासः। नित्यं मंत्रे। एतत्स्त्रं शक्यमकर्तुं। जुष्टो दम्नाः। षत्तर आङ्गु रपिति। इत्या-
 देः पूर्वैर्लो वसिष्ठः। छंदसि जाठस्य व्यवस्थिततया विपरीता पादना योगात्। अपिति ४ षष्टिर्न चला चला सरस्य त्रो-
 दात्तदर्शनाच्च। युष्मदस्मदोर्ऽसि। आदिरुदात्तः स्यात्। नहि षत्तवनो मम। ३. विवा। तुभ्यं हि चानः। मत्वं वा त ४ पवतां।
 यतो नावः। यत्प्रसंया तस्य ह्यव आदिरुदात्तः। इदो नूतने रुत। आजुक्ता न ईदो वं यश्च। अष्टनो धो हि वायं। उ-
 प्यमिं दाय शंस्य। विभाषावेति धानघोः। आदिरुदात्तः। इंधानो अग्निं। त्याग राग हास कुहश्च कथानां। आदि-
 रुदात्तो वा। आघातप्रयोधनं नाः। त्रयः पवाद्यजंताः। मातोः पूर्वमात्संज्ञायाम्। त्रियां। मतोः पूर्व आकार उदात्तः। सीना

वि५

सि.वे०

१२

२२

मि।उडुंवरवती।शरावती।अंतोवत्या१।अवतीशहस्यातउदात्त१।वेवती।उप१पिन्वादनुदात्तत्वंप्राप्तं।ईवत्याः।
 ईवत्पंतस्यापिप्रायत।अहांवती।मुनीवती॥ ७॥अथकिट्सूत्राणि।फिषोन्नउदात्तः।प्रातिपदिकंफिट्सूत्रं
 तउदात्त१स्यातउच्चै१।पाटलापालंकावासागरार्थिनां।एतदर्थानामंतउदात्त१।पाटलाफलेरुहासुरूपा।
 पाकलेतिपर्याया१।लघावंतइतिप्राप्ते।अनालंकव्याधिघातआरेवतआरग्वधेतिपर्याया१।अवार्थःमाता।
 उनर्वतानामित्ताधुदात्तेप्राप्ते।सागरःसमुद्र१।गेहार्थानामस्त्रियां।गेहंनविषयस्येतिप्राप्ते।अस्त्रियांकिं।शा
 ला।अधुदात्तोयं।इहेवपपुदासाज्जायकभ्रं।गुदस्यवाअंतउदात्तःस्यान्नतुस्त्रियां।गुदम्।अस्त्रियांकिं।आत्रे
 भ्रंस्तेमुदाम्पः।स्वागशिदामदंतानामित्तरंगमाधुदात्तत्वं।ततष्ठापु।अपूर्वस्मस्त्रीविषयस्याधकारपकार
 पूर्वयोत्योवमउदात्तः।अंतर्ही।स्त्रीविषयवर्णनामामितिप्राप्ते।छाया।माया।यातस्यात्तात्पूर्वमित्याधुदात्त
 त्वेप्राप्ते।स्त्रीतिकिं।वाद्योयजंतत्वादाधुदात्तं।विषयग्रहणंकिं।इत्या।ह्रत्रिया।यतोनावइत्याधुदात्तइमशहृ१।
 ह्रत्रियशहृत्तुयांतस्यात्तात्पूर्वमितिमभ्योदात्तः।खांतस्याश्मादे१।नविं।उवा।सुवां।दुवं।उः।खं।नखस्यस्वागशि

राम
२२

रामिताघुदानेप्राप्ते। उरवानाममांउविशेषः। तस्य कृत्रिमत्वात्स्वप्नुवणं कृत्रिमाख्यावेदितुवणस्योदात्तत्वेप्रा
 प्ते-मुखं दुःखं योर्न द्विषयस्येति प्राप्ते-अश्मादेशकिं। शिखा-मुख-मुखस्य स्वांगशिखामिति न द्विषयस्येति वा
 घुदानत्वं। शिखायास्तु शङ्खः खो निद्रस्वप्नेति उणादिषु निचोक्तेः अंतरंगत्वाद्वापः प्रागेव स्वांगशिखामिति
 तावोध्यं। हिष्ठवत्सरतिशयात्तानां। एषामंतउदात्तः स्यात्। अतिशयेन वक्तुं लोवं हिष्ठं। निन्वादाघुदानेप्राप्ते।
 वंहिष्ठैरश्वैः सुहृत्तारथेन। यद्वंहिष्ठं नातिविधेइत्यादौ व्यत्ययादाघुदानः। संवत्सरः। अत्ययपूर्वपदप्रकृति
 स्वरोत्रवाध्यनेइत्याहुः। सप्ततिः। अशीतिः। लघावंतइति प्राप्ते। चत्वारिंशत्-इहापि प्राप्ते। अभ्यूएवनाप्र
 भृथस्याधोः। अत्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोत्रवाध्यनेइत्याहुः। याथादिसूत्रेण गतार्थमेतत्। दक्षिणस्येसाधौ। अ
 तउदात्तः स्यात्। साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनाम तथा स्वांगशिखामित्याघुदानः। अथंतिरेतुलघावं
 तइति गुरुदानः। दक्षिणः सरलोदारपरं दानुवर्तिष्ठिति ति कोशः। स्वांगख्यायामादिर्वा। इह दक्षिणस्याधं
 तौ पर्यायेणोदात्तः। दक्षिणोवाहुः। आख्याग्रहणं किं। प्रत्यङ्-मुखमासीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति। छंद

1. सि.वे.

१३

२३

सिवा। अस्वांगार्थमिदं दक्षिणः। इह ययिणा घंता बुदात्रो। कृष्णस्या मृगाख्यावेत्। वर्णानां तणे त्याघुदात्रे प्राप्ते
अंतोदात्रो विधीयते। कृष्णानां त्रीहीणां। कृष्णो नो नावदृषमः। मृगाख्यायां तु कृष्णो रात्रौ। वानामधेयस्य। कृष्ण
स्येतेव अयं वा कृष्णोऽश्विना। कृष्णरूपिः। शुक्लगौरयो रादिः। नित्यमुदात्रः स्यादित्येके। वेत्तुवर्तत इति तु प्रकृतं।
सरोमोरो यथापिवेत्यत्रांतोदात्रदर्शनात्। अंगुष्ठोदकवकवशानां छंदस्य तः। अंगुष्ठस्य स्वांगानामकुर्वादी
नामिति द्वितीयस्योदात्रत्वे प्राप्तेः। तौदात्रार्थ आरंभः। वशाग्रहणं निधमार्थं छंदस्येवेति। तेन लोके आघुदात्र
तेत्याहुः। एषस्य व। छंदस्य तउदात्रः स्यात्। वानाघायां। एषं अर्जुनस्य तृणाख्यावेत्। उनर्वन्ना नामित्याघुदा
त्रस्यापवादः। अयस्य स्वाख्यावेत्। यां तस्यात्प्राप्तमिति यतो नावदिति वाघुदात्रे प्राप्ते वचनां आशयादि
गाख्यावेत्। दिगाख्याया ह अर्थमिदं। अतएव ज्ञापकी द्विकस्य यिस्याघुदात्रता। इदं आशयस्य रि॥ नहन्ना ए
माक्षिषया एणमा अंतउदात्रः स्यात्। अश्लेषानुराधादीनां लघावंत इति प्राप्ते ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्टनंत
त्वेनाघुदात्रे प्राप्ते वचनां नकु पूर्वस्य कृत्तिकाख्यावेत्। अंतउदात्रो न। कृत्तिका नहन्ना। केचिनुपूर्वेषां प्राप्ते द्विष

राम

१३

रत्ना १

याणामिति व्याख्याय आर्थिकावकुलिका इत्यत्राद्यं तोदात्रोनेत्याहुः। घृतादीनां वा अंत उदात्रः। घृतं मिमिक्षे आ
कृतिगणोयं। अष्टकनिष्ठयोर्वयसि। अत उदात्रः स्यात् ज्येष्ठ आहवमसा। कनिष्ठ आहवतुरः। वयसि किं ज्येष्ठः अ
ष्टः। कनिष्ठोत्पिकः। इह निश्वादाघुदात्र एव। विल्वतिष्ठयोः स्वरितो वा। अनयोरंतः स्वरितो वा स्यात् पक्षे उदा
त्रः। इति फिट् सूत्रेषु प्रथमेः पादः॥ ॥ अथादिः प्राकशकदेश अधिकारोयं। शकटिशकट्योरिति यावत्। द्रव्यं
तस्य स्त्रीविषयस्य। आदिरुदात्रः स्यात्। वलिः तनुः। न द्विषयस्याति संतस्य। वनेन वायः। इ संतस्य तु सर्पिः। न पुन पुंसकं।
तृणधान्यानां वृक्षेषां। द्वाभ्यामित्यर्थः। कुशाः। काशाः। माणाः। तिलाः। वद्धं चातुः। गोधूमाः। त्रः संख्यायाः। पंचाभ्यां
गशिरामदंतानां। शिदु सर्वनाम कर्णभ्यां बुधु बुका दधिः। ओष्ठा विवमधुः। विश्वो विहायाः। प्राणिनां कुपूर्वा क
वर्गिरु पूर्व आदिरुदात्रः। काकः। वृकः। शुक्रेषु मे। प्राणिनां किं। उदकं। खण्डवर्णक जिमाख्या चेत्। खपिपले व
र्णमुदात्र स्यात्। कंडुकः। उ न वर्तमानं। उ न चरुणं वोरिशाद सं। अ. स्वसारत्वा कर्णवै। वदू पीवानं मेघं। वणी
नां तृणतिनितांतानां। आदिरुदात्रः। एतः। हरिणः। शितिः। एभिः। हरितः। द्रव्यं तस्य द्रव्यमनृत्वा ह्येत्ये। अ

सि.वे.

२४

२५

द्वर्जं क्त्वा तस्यादिभूतं क्त्वा स्वमुदात्तं स्यात्। मुनिः। अक्षस्य देवनस्य। आदिरुदात्तः। तस्य नाक्षः। देवनेतुः अक्षे
मदीयः। अक्षस्य समघोतने। अक्षे ग्रामस्य। समं शकेतुः अक्षे पिपत्स्याः। पीतः। अक्षनां। आदिरुदात्तः। पीतः।
सरलः। ग्रामादीनां च। ग्रामः। सोमः। यामः। लुवंतस्योपमेयनामधेयस्य। वंवेववंवा। स्फिगंतस्येति पाठांतरा। स्फि
गितिलुपः। प्राचां संज्ञा। नृक्षपर्वतविशेषः। अक्षसिंहमहिषाणां। एषामुपमेयनाम्ना आदिरुदात्तोनः। ताल इवता
लः। मेरु रिवमेरुः। अक्षमाघ्रः। सिंहः। महिषः। राजविशेषस्य यमत्राचेतः। यमत्रा इक्षुः। अंग उदाहरणं। अंगः। प्रत्युदा
हरणं। लघावंते द्वयोश्च वक्ष्यो गुरुः। अंतर्लघोऽप्योश्च लघ्वोः। सतोर्वक्ष्यगुरु रुदात्तः। कल्याणः। कोलाहलः।
श्रीविषयवर्णाक्षुर्वर्णा। एषां त्रयाणामाधुदात्तः। श्रीविषयः। मल्लिका। वणिः। श्येनी। हरिणी। अक्षुशहात्
पूर्वोऽप्येधांतेः। लुपूर्वाः। तरक्षुः। शकुनीनां च लघुपूर्वा। पूर्वलघु उदात्तं स्यात्। कुक्कुटः। तित्तिरिः। ननु प्राण्या
रम्भायां। यथा लक्षणां प्राप्तमुदात्तत्वं च वसंतः। कृकलासः। धान्यानां वृद्धां तानां। आदिरुदात्तः। कानानां।
श्यामाकाः। धांतानां। माघाः। जनपदशब्दानामधंतानां। केकयः। हयादीनामसंयुक्तलानां तानां वसंतः पूर्ववा। हवि

राम

२४

तिहलः संज्ञा। पललं। शललं। हयादीनां किं। एकलः। असंयुक्तेति किम्। मल्लः। इगंतानां वद्वषां। आदिरुदा
 तः। कृषिः। इति द्वितीयः पादः॥ ॥ अथ द्वितीयं प्रागोपात्तं। इषांतस्य हलादेरित्यातः प्राग् द्वितीयाधिकारः।
 अषांप्राञ्जकरात्। मकरवरूढेत्यतः प्राक् अचामित्यधिकारः। स्वांगानामकुर्वदीनां। कवर्गरेफवकारादीनि
 वनीयित्वा अषां स्वांगानां द्वितीयमुदात्तं। ललाटम्। कुर्वदीनां तु। कपोलः। रसना। वदनं। मादीनां च। मलयः। म
 करः। शादीनां शाकानां। शीतल्या। शतपुष्पा। पांतानां गुर्वदीनां। पादपः। आतपः। लद्वादीनां तु अनूपं। द्यवांतु
 नीधं। युतात्यणपंतानां। युतः। अयुतं। अनिधमन्निः। अणि। विषणिः। मकरवरूढपारेवतवितस्तेस्त्वाजिद्राहाक
 लोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा। एषामादी द्वितीयो बोदात्तः। मकरः। वरूढ इति। छंदसिवा। अमकराद्यर्थः। आ
 रम्भः। लक्ष्यानुसारादादि द्वितीयं बोदात्तं ज्ञेयं। कर्द्मादीनां च। आदि द्वितीयं बोदात्तं। सुगंधिते जनस्पते वा। आ
 दि द्वितीयं तेरादृष्टेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः। सुगंधिते जनाः। नयः। फलान्तानां। आदि द्वितीयं बोदात्तं। राजादन
 फलं। यांतस्यात्तात्पूर्वकुलापः। यांतस्य वनालघुनी। नाशहोलघुवउदात्तेः। सनाथासभा। शिंसमारोडुंव

सि-वे०

२५

२५

रवलीवर्देशारपुरुषवसोच-अन्तात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयं वा। सांकाशकं पितृनामि क्यदा वृद्धा यानां द्विती
यमुदात्तं वा। ईषात्तस्य हयादेरादिर्वा। हलीषा। लंगलीषा। उशीरदाशोरकपालपत्तालशेवालश्यामाकश
रीरशरावहृदघहिरण्यारं पापतदेवराणां। एषामादिरुदात्तं ४ स्यात्। महिषाणाढयोर्जाघेष्टकार्यादित्
आदिरुदात्तं ४ महिषीजाया। अघाढा उपधाति॥ ॥ इति तृतीयः पादः ॥ ॥ शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्या
येण। उदात्तं शकटिः ३ शकटी ३ गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य। अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तं गोष्ठजः ब्राह्म
णः। अन्यत्र गोष्ठजः पशुः ४ कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणातोदात्तं ४ पारावतस्योपोन्नमवर्जम्। शेषं क्रमेणोदात्तं पा
रावतः। धूम्रजातुमुंजकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानां। एषां वतुणां धूप्रभृतीश्च नुरोवर्जं पित्वा
शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि। धूम्रजातु ४ मुंजकेश ४ कालवालः ४ स्थालीपाक ४ ३ कपिकेशहरिकेशयोश्चुंदसि। राम
कपिकेश ४ हरिकेश ४ ४ म३ स्वरोस्वरितौ। स्पष्टं। न्यङुः तान ४ व्यवहृत्पत्त्व ४ न्यबुदमत्कशयोरादि ४ स्वरित ४ २५
स्यात्। तित्पशिवका **प्रीर्यधान्यकन्या** रंजन्यमनुष्याणामंत ४ स्वरित ४ स्यात्। तित्पानां भवनं हेतुं तित्पं यतो

नावइतिप्राप्ते। विचित्रमस्यवीर्याणिछंदसि। अंतःस्वरितानि। त्वत्त्वसमसिमेतनुद्यानि। स्ररीत्वतः३
 नूनमंतामन्यकेसमे। सिमस्मै। सिमस्याथर्वणोः तउदात्रः। आथर्वणइतिप्रायिकं। तत्रदृष्टस्येवंपेक्षितं। ३
 नवासलनुतेसिमस्मैइत्येदेपिभवत्येव। निपाताआधुदात्राः। स्वाहा। उपसर्गश्चाभिवर्जम्। एवादीनामंतः
 एवमादीनामितिपाठांतरं। एव·एवं·नूनं·सह। तेपुत्रसूरिभिः। षष्ठस्यतृतीयेसहस्यसद्वतिप्रकरणेसहशह
 आधुदात्रइतिनुप्रां व४। तच्चिंत्यं। वावादीनामुभाबुदात्रो। उभोप्रहणमनुदानंपदमेकवर्जमित्यस्यवाधाय।
 चादयोनुदात्राः। स्पष्टं पथेतिपादांते। तंनेमिमृमवोयथा। पादांतेकिं। यथानोअदितिः करत्। प्रकारादिदि
 रुक्तोपरस्यां तउदात्रः। पटुपटुः। शेषंसर्वमनुदात्रं। शेषंनिपादिद्विरुक्तस्यपरमित्यर्थः। प्रप्रायादिवेदिवे॥
 ॥ इतिशांतनवाचार्यप्रणीतेषुकिट्सूत्रेषुतुरीयःपादः॥ ॥ आधुदात्रश्च। प्रत्ययआधुदात्रः। स्यात्। अ
 भिः। कर्त्तव्यं। अनुदानोऽप्यितो। पूर्वस्यायवाद्। यज्ञस्यानयोपुच्छति। शसिपोरनुदात्रत्वेस्वरितप्रवयो। वि
 तः। अतउदात्रः। चितः। सप्रकृतेर्वद्धकजर्थः। वितिप्रत्ययेमतिप्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यां तउदात्रोवाच्यइत्य

सि० वे०

२६

२६

अथानमंतामन्यकोयकेसरस्वती। तत्कस्तुतोतद्वितस्यावितस्तद्वितस्यांतउदात्तः। पूर्वणामिद्वेजित्परवाधना
थमिदं। कोजायना॥ कित॥ कितस्तद्वितस्यांतउदात्तः। यदाभेय॥ तिसृभ्योजस॥ अंतउदात्तः। तिस्रोघावः
सवितुः। सावेकाचस्तृतीयादिविभक्तिः। सुसप्तमीवक्रवचनं। तत्रयएकावृततः परातृतीयादिविभक्तिरुदात्ता
वाचाविरूपः। सोकिं। गतेत्यादौएकावोपिराजशहात्परस्यमाभूत्। गतोनुतोविधत्तेराजनित्वे। तृतीयादिः किं।
नददर्शवाचं। अंतोदात्ताउत्तरपदादयतरस्यामनित्यसमासे। नित्याधिकाराविहितसमादन्यत्रपुत्ररपद
मंतोदात्तमेकावृततः परातृतीयादिविभक्तिरंतोदात्तावास्याज्। परमवावा॥ अवेष्टुंदस्यसर्वनामस्थानं।
अवेष्टपरविभक्तिरुदात्ता। इंदोदधीव॥ वावितिपूर्वपदांतोदात्तत्वंप्राप्तं। तृतीयादिरित्यनुवर्तमानेऽसर्वना
मस्थानग्रहणं। सपरिग्रहार्थं। प्रतीवोवाहश्रुडिदंपदाद्यप्युपेष्टुम्य॥ एभ्योऽसर्वनामस्थानंविभक्ति
दात्ता। प्रष्टोह॥ प्रष्टोहा। ऊद्युपधाग्रहणं कर्तव्यं। इहमाभूत्। अहधुवा। अहधुवे। इदम्। एभिर्नृद्विभक्ति
म॥ अच्चादेशेनांतोदात्तादित्यनुवृत्तेः। नवतत्रांतोदात्तताप्यस्तीतिवाच्यं। इदमोच्चादेशेननुदात्तस्य
ल्यंयतो

नित्स्त्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् प्रतेव च माभ्यां अनुपदानो मासह त्रिश इति षट्पदादयः । धना
 दङ्गिर्न जिह्वा । जायते मासि मासि । मनश्चिन्ते ह्यत्र । अप्र- अयां केनेना पुम्- अभ्राते वपुंसः । ऐ- राया वयं । रायो ध-
 ती । दिव- दिवे दिवो । अष्टनो दीर्घात् । शसादि विभक्तिरुदात्तः । अष्टाभिर्दशभिः । शतुरनुमोन घञादी । अनुमयः
 शतप्रत्ययः तदंतादंतीदात्तात्परानदी अजादिश्च शसादि विभक्तिरुदात्ता स्यात् । अचुरवंप्रथमा जानती ।
 कृण्वते । अंतोदात्ता किं । दधती । अमृता नामादिरिमा घुदात्तः । अनुमः किं । नुदंती । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अत्र
 पदेशात्परत्वात् शतुर्लसार्वसातुक इति निघातः । उदात्तयणो हलपूर्वात् । उदात्तस्थाने यो यण हलपू-
 र्वस्तस्मात्परानदी शसादि विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् । वोदयित्री सूत्रानां । एषां नेत्री । कृतं देवा य कृण्व-
 ते सवित्रे । नोऽ- धात्वोः । अनयो र्यणः परेशसादय उदात्तानस्पुः । ब्रह्म बंधा । सेत्यग्निः सुभो । क्रस्वनुज्ञा-
 मतुप । क्रस्वांतादंतोदात्ता च्चुटश्च परो मतुबुदात्तः । यो अहिमां उदतिर्माद्रियति निनुटः । अह एव तः । अतो-
 दात्ता किं । मात्वा विददिषुमात् । स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदित्येतदत्र न- मरुत्वाच्चापवागहि-

सि०वे०

२७

27

रेशाद्याच्चरेवाइदेवतक्षानामन्यतरस्यां। मनुपियोऽस्वस्त्यदंतादंतोदात्तात्पर्योनामुदात्तोवा। चेतंतीसु
मतीनां। आशुंदसि। आः परोनामुदात्तोवा। देवसेनानामभिनंजतीनां। चेतुकेनेह। जयतीनांमरुतो
यंतु० प२त्रिवनुभ्येहिलादिः। एभ्योहलादिविभक्तिरुदात्ता। आषड्विहसमानः। त्रिभिष्टदेवानगोश्वन्तावर्णा
राउड्कुड्कुड्कुड्। एभ्यः प्रागुक्तंन० गवांशता। गोभ्यो गानु०। अतश्चिच्छेपोसोप्रथमैकवचनेऽवर्णातात्त० नेभ्योघुमं०
तेषां पाहि - - - दिवोऽरुलादिव० परारुलादिविभक्तिनेदात्ता। घुमिरकुमि०। रुलितिकिं। उपत्वायेदिवेदिवे।
नृवामतरस्यां। नुः परारुलादिवेदात्ता। नृभिर्येमान०। नित्स्वरितं। निगदव्याख्यातं। कनूनं। तास्यनुदात्तेऽनुदुप
देशात्तसार्वधानुकेमनुदात्तमङ्गिजे०। अस्मात्परंलसार्वधानुकमनुदात्तंस्यात्। अनुदात्तेत्। यत्रास्ते० डित०
अभिवष्टेअदृतेभिः। अउपदेशात्। पुरुभुजावनस्पतं। चित्स्वरोप्यनेनवाध्यते। वर्द्धमानंस्वेदमे। तास्यादित्यः किं।
~~अभिवष्टेअदृतेभिः। अउपदेशात्। पुरुभुजावनस्पतं। चित्स्वरोप्यनेनवाध्यते। वर्द्धमानंस्वेदमे। तास्यादित्यः किं।~~
कतीहनिघ्नानाः। सार्वेति किं। शिष्ये। अङ्गिजे० किं। कुते०। यदधीते। विदाधिविदिम्यानेतिवक्तव्यं। इंधेत्स्यन्ता

बानुदानस्य वयत्रेति सूत्रेनाप्येस्थितं। आदिसिबोऽन्यतरस्यां। सितं तस्यादिरुदानो वा। यासिष्टं वर्तिरि। श्रुतो।
 थलिवसेटाडंतो वा। सेटिथलंतेपदेडुदानं ४ अंतो वा आदिर्वास्यात्। यदानेतेत्रय ४ तदातितीतिप्रत्ययात्
 पूर्वमुदानं। लुलविथ। अत्रवत्वारोपिपर्यायेणोदानाः। उपोन्नमंरिति। रितप्रत्ययात्सोपोन्नमसुदानंस्या
 त्। यदाहवनीये॥ इतिप्रत्ययस्वराः॥ ॥ समासस्य। अंतउदानं ४ यद्वाश्रियं। वङ्गव्रीहोप्रकृत्यापूर्वपदंउदा
 नस्वरितयोगिपूर्वपदंप्रकृत्यास्यात्। सत्यश्चित्रश्रवस्तमः॥ उदानेत्यादिकिम। सर्वानुदानेपूर्वपदेसमासांतोदा
 नत्वमेवयथास्यात्। समश्चिय ४ तसुरुषेतुत्यार्थततायासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः। सप्तैतेपूर्वपद
 भूतास्तसुरुषेप्रकृत्या। तुल्यश्चेतः॥ कृत्यतुल्याख्याअजायेतितसुरुषः॥ किरिणाकाण ४ किरिकांण ४ प
 तयन्मंदयत्सखं। मंदयतिमादके। इंदेसखेति सप्तमीतसुरुषः॥ शश्राश्यामा। अव्ययेनऊकुनिपातानां।
 अयज्ञोवाएष ४ परिगणनंकिं। स्नात्वाकालकः॥ मुहूर्तमुखं। भोज्योसं। वर्णविणेश्विनेते॥ वर्णवाचिमुत्तर
 पदेएतवजितिवर्णवाचिपूर्वपदंप्रकृत्यातसुरुषे। कस्मृंग ४ लोहितकल्माषः। कस्मृशहोनकप्रत्ययातः॥

सि.वे.

२८

१८

लोहितशब्दश्चतुर्नंतः। वर्णः किं। परमकृष्णः। वर्णेषु किं। कृष्णतिलाः। अनेते किं। कृष्णैतः। गाधलवणयोः प्रमा
णो। एतयोर्लवणपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या। अरित्रगाधमुदकं। तत्प्रमाणमित्यर्थः।
गोलवर्णः। यावद्भवेदीयते तावदित्यर्थः। अरित्रशब्दश्चतुर्नंतो मध्योदात्तः। प्रमाणमियत्राप्यरिच्छेदमात्रं नपु
नरायामएव। प्रमाणं किं। परमगाधं। दायाघं दायादे। तत्पुरुषे प्रकृत्या। धनदायादः। धनशब्दः। कुप्रसंगो
तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः। दायाघं किं। परमदायादः॥ ॥ प्रतिबंधिविरक्तः। प्रत्ययः। प्रतिबंधवाचि पूर्वपदं प्रकृ
त्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे। गमनचिरं। व्याहृणक्तुं। गमनं कारणविकलतया विरकालभाविक्तं। योगिवा
प्रतिबंधि जायते। प्रतिबंधि किं। मूत्रकृच्छं। पदेः पदेशव्याजवाचिनि पदशब्दोत्तपदपूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे।
मूत्रपदेन प्रस्थितः। उच्चारपदेन मूत्रशब्दो घञंतः। उच्चारशब्दो घञंतस्थायादिस्वरेणांतो दत्तः। अपदेश किं।
विस्फुपदं। तिवाते वातत्राणे। निवातशब्दो परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या। कुटीनिवातं। कु
निवातं। कुटीशब्दो गोरादिडीघंतः। कुशशब्दो घञंतः। यन्नंत इत्यन्ये। वातत्राणे किं। राजनिवाते वसति। निवात

शब्दोयंरूढ ४ पार्श्वे शारदेनार्तवे॥ रूतौ नवमार्तवंतदन्यवाविनिशारदशब्दे परेतत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्या
 त्॥ रज्जुशारदमुदकं॥ शारदशब्दो नूतनार्थः॥ तस्यास्वपदवियुहः॥ रज्जोः सद्य उद्धृतं॥ रज्जुशब्दः सज्जैरसुश्चेत्याद्यु
 दात्तो व्युत्पादितः॥ अनार्तवेकिं॥ उत्तमशारदं॥ अध्वर्युकषाययोजितो॥ एतयोः परतो जातिवाचिनितत्पुरुषे पूर्वप
 दं प्रकृतिस्वरं॥ कठाध्वर्युः॥ द्वौ वारिक कषायं॥ कठशब्दः पचाद्यजंतः॥ तस्माद्द्वैशंपापनांते वासिभ्यश्चेति लिनेः कठ
 चरका लुगितिलुक॥ द्वारे नियुक्त इति ठक्वं तो दातः॥ जातौ किं॥ परमाध्वर्युः॥ सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये॥ अनयोः
 पूर्वप्रकृत्या॥ पितृसदृशः॥ सादृश्ये किं॥ परमसदृशः॥ समासाद्योत्र पूज्यमानतानसादृश्यं॥ द्विगोप्रमाणे॥ द्विग
 वुत्तरपदे प्रमाणवाचिनितत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं॥ प्राच्यसप्तसमः॥ सप्तसमाः प्रमाणमस्य॥ प्रमाणे लो द्वि
 गो निमित्तिमात्रबोलुक॥ प्राच्यशब्दश्चाद्युदात्तः॥ प्राच्यश्चासौ सप्तसमश्च प्राच्यसप्तसमः॥ द्विगो किं॥ त्रीहिप्रस्थः॥
 प्रमाणे किं॥ परमसप्तसमः॥ गंतव्यपणं वालिजे॥ वालिजशब्दे परेतत्पुरुषे गंतव्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं॥ म
 डवालिजः॥ गोवालिजः॥ सप्तमी समासः॥ मडशब्दो रक्प्रत्ययांतः॥ गंतंति किं॥ परमवालिजः॥ मात्रोपज्ञोपक्रम

शिवे
२८

छायेनपुंसके।मात्रादिषुपरतो नपुंसकवाचिनिततुरुषेतथा।मिहायास्तुत्यप्रमाणंमिहामात्रंमिहाश
होगुरोश्चहलइत्यप्रपंचातशपाणिमुपसं।पाणिनिशब्दोत्तोरानः।नंदोपक्रमं।नंदशब्दःयवाद्यजंतश।इषु
या।इषुशब्दश्चाद्युदात्तोनिश्वात्।नपुंसकेकिं।कुश्छाया।सुखप्रिययोहिते।एतयोःपरयोहितवाचिनित
तुरुषेतथा।गमनप्रियं।गमनसुखं।गमनशब्देतिस्वरः।हितेकिं।परमसुखं।प्रातोवाप्रातो गम्यायाप्रागुक्तं
ब्राह्मणसुखंपायसं।छात्रप्रियोतध्यायश।ब्राह्मणश्चात्रशब्दोप्रत्ययस्वरेणांतोदात्तो।प्रातोकिं।राजसुखं।स्व
स्वामिनि॥स्वामिशब्देपरेस्ववाचिपूर्वमदंतथा।गोस्वामी।स्वकिं-परमस्वामी।यत्तावैश्वर्योदमूनागृहपतिर्दमो
नभूवाकचिद्विधिषु।पतिशब्देपरेऐश्वर्यवाचिनिततुरुषेनेतानिप्रकृत्या।भुवःपतिः।भूपतिः।वाक्पतिः।चित्प
तिः।दिधिषूपतिः।वाभुवनं॥उक्तविषयो।भुवनपतिः॥शभूस्वधूभस्तिभ्यइति क्युनंतोभुवनशब्दः।आशंकावाधने
दीयस्सुसंभावने।अस्तित्वाद्यवसायःसंभावने।गमनाशंकमस्ति।गमनावाधं।गमननेदीयः।गमनमाशंक्यतेआ राम
वाध्यतनिकरतरमितिवासंभाव्यते।संभावनेकिं।परमनेदीयः।पूर्वेभूतपूर्वेआद्योभूतपूर्वः।आद्यपूर्वः।पूर्वशब्दो २८